

Универзитет у Београду
Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију

Данило Радосављевић

ПРИМЕНА ПРОГРАМА РАДНОГ
АНГАЖОВАЊА У ПЕНАЛНОЈ
РЕХАБИЛИТАЦИЈИ

мастер рад

Београд, 2020. године

Ментор:

Проф. др. Горан Јованић, ванредни професор

Универзитет у Београду

Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију

Чланови комисије:

Проф. др. Бранислава Поповић-Ћитић, редовни професор

Универзитет у Београду

Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију

Проф. др. Весна Жунић-Павловић, редовни професор

Универзитет у Београду

Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију

Апстракт: Суштинско питање савремене пенолошке рехабилитације је на који начин се поставити према особама која крше општеприхваћене норме понашања. Друштво је кроз историју различито реаговало на ову дестабилизујућу појаву. Данас је дефинисана сврха, која се жели постићи извршењем казне затвора, а то је да осуђени, применом одговарајућих програма поступања, усвоји друштвено прихватљиве вредности у циљу лакшег укључивања у услове живота после извршења казне, како убудуће не би чинио кривична дела. Један од темеља третмана јесте радно ангажовање осуђених, које се примењује кроз реализацију различитих програма од стране пеналних установа, али и кроз њихову сарадњу са другим заинтересованим странама. Какав је карактер тог ангажовања кроз историјски развој и до којих резултата је довео, какви облици рада се данас примењују и да ли овај сегмент пеналног третмана доприноси крајњем циљу, успешној реинтеграцији осуђених, питања су на која ћемо покушати да одговоримо у овом раду. У раду анализирамо нормативно уређење области радног ангажовања осуђених у Србији и сагледавамо усаглашеност законских норматива са принципима радног ангажовања и њихову примену у пракси пеналне рехабилитације; значај радног ангажовања у пеналном третману; врсте послова на којима се осуђени могу упослити; проблеме који оптерећују упошљавање осуђених и обим радног ангажовања осуђених. Правимо осврт на решења и могућности радног ангажовања осуђених у државама у региону, са циљем компаративног прегледа у односу на Србију. Сагледаћемо могућности примене програма радног ангажовања осуђених, критике на успешност процеса рехабилитације и реинтеграције засноване на овим програмима и резултате истраживања у овој области. На основу прикупљене научне грађе и анализом резултата истраживања, сагледавамо ефективност различитих модалитета и сегмената програма радног ангажовања. Кроз приказ примене програма радног ангажовања у пракси пеналних установа и њихових резултата, утврђујемо да ли програми радног ангажовања треба да остану битан сегмент пеналног третмана, имајући у виду позитивне и негативне резултате њихове примене. У завршном делу, сумирајући претходно изнете резултате, извешћемо закључке са препорукама за успешну примену програма радног ангажовања.

Кључне речи: програми радног ангажовања, рехабилитација, рецидивизам, пенални третман, реинтеграција

Abstract: *The essential question of modern penological rehabilitation is how to approach people who violate generally accepted norms of behavior. Throughout history, society has reacted differently to this destabilizing phenomenon. Today, the prison sentence has been defined as having the purpose of allowing convicts to adopt socially acceptable values through the application of appropriate treatment programs in order to facilitate inclusion in living conditions after serving the sentence, so that they would not commit crimes in the future. One of the foundations of the treatment is the employment of convicts, which is applied through the implementation of various programs by the penal institutions themselves, but also through their cooperation with other stakeholders. What has the character of this employment been through historical development and what results did it lead to, what forms of work are applied today and whether this segment of penal treatment contributes to the ultimate goal, the successful reintegration of convicts, are questions that we will try to answer in this paper. In this paper, we analyze the normative regulation within the field of the employment of convicts in Serbia and consider the compliance of legal norms with the principles of employment and their application in the practice of penal rehabilitation; the importance of employment in penal treatment; types of work convicts can be employed at; problems that burden the employment of convicts and the scope of employment of convicts. We will be reviewing the solutions and possibilities of employment of convicts in the countries in the region, with the aim of a comparative review in relation to Serbia. We will look at the possibilities of applying the programs of convict employment, criticism of the success of the rehabilitation and reintegration process based on these programs and the results of the research in this area. Based on the collected scientific material and the analysis of research results, we will be assessing the effectiveness of different modalities and segments of the employment program. Through the presentation of the application of employment programs in the practice of penal institutions and their results, we will determine whether employment programs should remain an important segment of penal treatment, considering the positive and negative results of their implementation. In the final part,*

summarizing the previously presented results, we will report the conclusions with recommendations for the successful implementation of employment programs.

Key words: *employment programs, rehabilitation, recidivism, penal treatment, reintegration*

САДРЖАЈ

УВОДНА РАЗМАТРАЊА.....	1
1. ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ ПРИМЕНЕ РАДНОГ АНГАЖОВАЊА ОСУЂЕНИХ У ПЕНАЛНИМ СИСТЕМИМА.....	3
1.1. Филадельфиски систем.....	4
1.2. Обурнски систем.....	5
1.3. Прогресивни системи.....	6
1.3.1. Енглески прогресивни систем.....	6
1.3.2. Ирски прогресивни систем.....	7
1.3.3. Маконокијев бодовни систем.....	7
1.3.4. Женевски систем.....	8
1.4. Историјски развој примене радног ангажовања осуђених у Србији.....	9
2. ИДЕЈНО И НОРМАТИВНО ОДРЕЂЕЊЕ РАДНОГ АНГАЖОВАЊА ОСУЂЕНИХ У СРБИЈИ.....	12
2.1 Врсте и карактеристике осуђеничког рада.....	16
2.2 Пракса упошљавања осуђених у затворском систему Србије.....	18
3. РАДНО АНГАЖОВАЊЕ ОСУЂЕНИХ У ДРЖАВАМА РЕГИОНА.....	23
3.1 Хрватска.....	23
3.2 Босна и Херцеговина.....	24
3.3 Црна Гора.....	25
4. АРГУМЕНТИ ЗА И ПРОТИВ РАДНОГ АНГАЖОВАЊА ОСУЂЕНИХ.....	27
4.1 Критика рехабилитације и алтернативни концепти.....	30
5. ПРИМЕРИ ПРОГРАМА РАДНОГ АНГАЖОВАЊА.....	34

5.1 Програм сертификације за унапређење затворске индустрије (Prison Industry Enhancement Certification Program - PIECP).....	34
5.2 Програми радног одсуства.....	37
5.3 Програм приступачних домова.....	40
5.4 Минкор (Minncor) програм.....	42
5.5 Програм обуке у симулацији реалних услова (Free Venture и Joint Venture).....	44
5.6 Програми интервенција уз помоћ животиња.....	45
5.7 Програм подршке стручном образовању и обуци у затворским установама Србије (VET пројекат).....	49
5.8 Програм подршке у ресоцијализацији.....	51
6. ДИСКУСИЈА.....	52
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА.....	63
ЛИТЕРАТУРА.....	66

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Током историјског развоја друштва увек је било појединаца и група који су кршили правне норме, што је повлачило различите облике друштвене реакције на таква понашања, односно различите облике кажњавања (Драгојловић и сар., 2013). Увођењем капиталистичког начина производње и њему одговарајућег система вредности, слобода човека постаје једна од највиших вредности и право сваког појединца. Самим тим, настале су и могућности за увођење казне затвора, као друштвене реакције на кршење кривичноправних норми (Илић и Јованић, 2011). Јованић (2010) наводи да је, историјски гледано, казна затвора доживела бројне модификације, у складу са променама друштвених система, ставова и односа према криминалу и преступницима. Дуго времена су основне карактеристике ове друштвене реакције биле суровост, освета, сегрегација, испаштање и застрашивање. Развој друштвених погледа, водио је хуманизацији извршења казне затвора и увођењу корективних третмана у раду са осуђенима (Јованић, 2010). Илић и Јованић (2011) наводе да функција првих затвора није била извршење казне лишења слободе, већ обезбеђивање присуства оптуженог до изрицања неке друге казне. У тим затворима није постојао никакав облик класификације нити третмана, а осуђени су били препуштени сами себи. Касније долази до развоја система извршења казне затвора. Најпре настаје ћелијски систем у модалитету Филадельфијског и Обурнског система. Затим настају модалитети прогресивног система извршења казне затвора (Енглески, Ирски, Маконокијев бодовни систем и Класификациони - Женевски систем) (Илић и Јованић, 2011).

Сврха радног ангажовања се може сагледати са два основна аспекта. Рад осуђених може бити у функцији рехабилитације преступника развијајући радне навике, одговорност и самодисциплину осуђених. Такође, кроз остваривање едукативног циља, стицањем стручних знања и вештина, радним ангажовањем се доприноси успешној реинтеграцији како не би чинили нова кривична дела (Јованић, 2017). Значај радног ангажовања се не огледа само у смањењу стопе рецидивизма, као највишег циља. Његов значај се огледа и кроз позитивне ефекте које остварује током процеса извршења казне затвора. Ту се пре свега мисли на квалитетно структурирање слободног времена, умањење досаде, побољшање дисциплине осуђених, смањење депривација, пре свега депривације слободе (Илић и Јованић, 2011).

Убалажавањем депривације слободе, кроз програме радног ангажовања, посредно се доприноси и смањењу негативних последица инкарцерације, које су повезане са овом депривацијом, као што су настанак неформалног система, призонизација, виктимизација и побуне у затворима (Петровић и Јованић, 2018). На тај начин се може допринети повећању успешности пеналног третмана (Илић и Јованић, 2011). Сврха радног ангажовања се може посматрати и са економског аспекта, јер се осуђени могу користити као јефтина радна снага чиме се остварује финансијска добит затвора и смањују трошкови извршења казне затвора (Јованић, 2017).

Овакво схватање радног ангажовања је критиковано зато што осуђеничка радна снага ствара нелојалну конкуренцију на тржишту и у периоду економске кризе, када нема довољно посла, упошљавањем осуђених смањују се могућности за запошљавање грађана који поштују закон (Teeters & Barnes, 1959, према: Јованић, 2017).

Предмет мастер рада су модалитети и ефективност програма радног ангажовања осуђених у процесу пеналне рехабилитације. Са научног аспекта, значај теме се огледа у стицању и обогаћивању сазнања о ефективним програмима радног ангажовања у пеналној рехабилитацији. Значај теме, са практичног аспекта, односи се на анализу и уочавање програма радног ангажовања, који могу бити примењени у домицилној пеналној пракси, а који, у већој или мањој мери, утичу на промену непожељних ставова, навика, уверења, понашања и доприносе смањењу ризика рецидивизма. Циљеви и задаци рада су усмерени на анализу и компарацију законских предуслова, модалитета и ефективности програма радног ангажовања, који се примењују према осуђенима, који се налазе на извршењу затворске казне. За прикупљање података о нормативним предусловима, модалитетима програма третмана применом радног ангажовања и њихове ефективности, коришћен је метод анализе документације, путем изучавања научних радова о предметном проблему.

1. ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ ПРИМЕНЕ РАДНОГ АНГАЖОВАЊА ОСУЂЕНИХ У ПЕНАЛНИМ СИСТЕМИМА

У античко доба, рад осуђених је представљао средство принуде и репресије. Одликовао се суровошћу и понижавајућим условима, а осуђени нису имали никакве бенефите за свој рад. Осуђени су углавном постајали робови, који су радили најтеже физичке послове (Константиновић-Вилић и Костић, 2006, према: Димовски и Милић, 2018). У средњем веку су задржана иста схватања осуђеничког рада, с тим што је поред идеје испаштања додата још и идеја застрашивања, како би се одвраћали други од кршења успостављених норми понашања (Димовски и Милић, 2018).

Тањевић (2019) наводи да се у историјском развоју радног ангажовања осуђених могу уочити две фазе. Прва фаза подразумева казнени затворенички рад, у коме је рад осуђених имао за циљ отежавање казне, био је додатак казни и имао је за сврху ретрибуцију и економско искоришћавање затвореничке радне снаге, а све то у циљу стицања материјалне добити и профита. Друга фаза подразумева неказнени рад, у коме он постаје саставни део третмана осуђених (Тањевић, 2019).

Још од периода колонизације, у Америци је био развијен систем радног ангажовања осуђених, а велики удео у изградњи „Новог Света“ имао је и рад робова. Већ првих година колонизације на амерички континент стигло је око 50.000 британских осуђеника, а бесплатна радна снага је додатно увећана довођењем робова са Афричког континента наредних векова (Sliva & Samimi, 2018). Знатна промена је настала окончањем грађанског рата у Америци и доношењем 13. Амандмана на амерички Устав, 1865. године, у коме се наглашава да у САД не сме да постоји ропство нити принудни рад, сем као казна за злочин, за који кривац буде прописно осуђен. На овај начин је укинута ропство, а створене су законске могућности да се упосле осуђени (Sliva & Samimi, 2018).

Врло брзо, бројни ослобођени робови, афроамеричког порекла, су се нашли у затворима, као осуђени. Број осуђених Афроамериканаца, у укупном броју осуђених, између 1865. и 1879. године, је нагло порастао, тако на пример у затвору у Нешвилу тај број се повећао са 33% на 67%, а до краја XIX века у јужним савезним државама је нарастао на 70% (Shelden, 2002, према: Sliva & Samimi, 2018). Осуђени Афроамериканци, на југу САД, су најчешће изнајмљивани као радна снага приватним компанијама, које су

се бавиле изградњом пруга, путева, рударством, индустријом челика, пољопривредом. Услови рада су били веома тешки и смртност осуђених на раду је била велика (Sliva & Samimi, 2018). Од 1877. до 1879. године смртност осуђених на раду у железници је била од 16% у Мисисипију, преко 25% у Арканзасу и до 45% у Јужној Каролини (Novak, 2015, према: Sliva & Samimi, 2018).

У САД је дошло до напуштања система изнајмљивања осуђеничке радне снаге под оваквим условима, због бројних критика на нехумано поступање. Пошто је било немогуће игнорисати погодности и профитабилност коришћења осуђеничке радне снаге у другој половини XX века, створени су нови оквири за њено ангажовање. Те оквири одређују акти донети кроз национално законодавство, као што је Програм сертификације за унапређење затворске индустрије (PIECP), али и усаглашавање са међународним документима (Sliva & Samimi, 2018).

Радно ангажовање осуђених се уређује, како националним законодавствима у тако и у међународном праву, све више водећи рачуна о стандардима и принципима који треба да обезбеде хумано поступање са осуђенима и остваривање циљева рехабилитације. Сврха и оправдање казне затвора се одређује као заштита друштва од злочина, а да би то било постигнуто, време извршења казне затвора треба искористити тако да се осуђени оспособи да по изласку на слободу живи поштујући закон и старајући се о својим потребама (Скуп минималних правила понашања о поступању са затвореницима УН, 1955). Сврха третмана јесте омогућавање осуђенима да, након изласка из затвора, воде одговоран живот без криминала (Европска затворска правила, 2006).

1.1. Филаделфијски систем

Са развојем Филаделфијског и Обурнског система, рад осуђених је уговаран са приватним предузетницима (Петровић и сар., 2017). Филаделфијски систем, формиран у затвору Валнут (Walnut Street Prison) у Филаделфији, Пенсилванија, 1790. године, заснивао се на потпуном усамљењу осуђених, за тешка кривична дела, затварањем у ћелије и немогућношћу контакта са другим осуђенима. Усамљење је било екстремно, а сматрало се неопходним окружењем у коме ће се осуђени покајати и променити. Најчешће су били осуђени и на казну тешког физичког рада у трајању од годину дана. Осуђени су

носили капуљаче преко главе, како не би видели друге осуђене. Где је било могуће, рад је обављан у ћелији (Јованић, 2017). Јованић (2017) наводи да, с обзиром на организацију рада, овај систем није био економски исплатив, јер се није остваривао приход затвору. Рад није имао преваспитну улогу, већ се сматрао казном. Рад у сврху рехабилитације није организован, јер се сматрало да би осуђене одвајао од размишљања о злочину, које би довело до покајања и промене. Вршене су обуке осуђених за одређене занате (кројачки, берберски, обућарски), у складу са потребама затвора. Како се број осуђених брзо повећавао, а капацитети затвора су били ограничени, дошло је до екстремне пренасељености, где је у ћелијама од осамнаест квадрата било смештено између тридесет и четрдесет осуђених (Јованић, 2017). Систем је напуштен јер није дао очекиване резултате, а често је доводио до душевних болести и самоубиства осуђених (Илић и Јованић, 2011).

1.2. Обурнски систем

Обурнски систем је настао као модификација Филадельфијског система, у намери да се елиминишу његове негативне стране, пре свега у области радног ангажовања осуђених. Подразумевао је ћелијско затварање током ноћи, док су преко дана осуђени боравили на заједничком раду, али са забраном међусобне комуникације (Радоман, 2003). Заједничким радом осуђених ублажене су негативне стране усамљивања и приближен је живот у затвору животу у заједници. Вршена је класификација осуђених према врсти преступа, дужини казне и личним карактеристикама, што уз систем забране комуникације умањује ефекат криминалне инфекције (Радоман, 2003).

Јованић (2017) наводи да је Обурнски систем био систем екстремне дисциплине и тешког рада. Рад осуђених је био више усмерен на продуктивнију и економичнију производњу у затворским индустријским погонима, што није био случај у Филадельфијском систему. У почетку је производњу организовао затвор и производи су продавани на тржишту у корист државе (Јованић, 2017). Убрзо се прешло на економичнију употребу осуђеничке радне снаге, кроз изнајмљивање осуђених приватним предузећима. Са предузетницима је склапан уговор који је подразумевао да приватник обезбеди сировине, опрему, машине, пословође и обуку, а затвор осуђеничку радну снагу.

Производи су се продавали на слободном тржишту, а затвор је добијао фиксну надокнаду, по радном дану, за сваког осуђеног (Јованић, 2017).

Овакав начин радног ангажовања се показао као веома исплатив, за затворе, јер су приходи вишеструко премашивали трошкове боравка осуђених. Овакав систем рада је довео до негодовања приватних предузетника, који су затворе и оне који унајмљују осуђене, видели као нелојалну конкуренцију, с обзиром на коришћење јефтиније, осуђеничке радне снаге (Јованић, 2017). Илић и Јованић (2011) наводе да је Обурнски систем имао другачији поглед на осуђенички рад, у односу на дотадашњу ситуацију. Рад постаје разноврснији и захтева више професионалног знања, што му даје рехабилитациони карактер. Ово је био и зачетак идеје о увођењу рада као средства преваспитања (Илић и Јованић, 2011).

1.3. Прогресивни системи

Таћевић (2019) наводи да, од средине XIX века, почиње развој Прогресивног система. Са њим настаје и знатно другачије схватање сврхе кажњавања, третмана осуђених и радног ангажовања. Радно ангажовање постаје метод третмана, са циљем што успешније ресоцијализације и реинтеграције. Главна замисао је прогресија, што значи да осуђени, у складу са постигнутим резултатима у домену рада и владања, може прогресивно да напредује у третману, да добија више погодности и већи степен слободе (Таћевић, 2019). У овом систему „осуђени није више пасивни објекат, већ активни субјекат своје промене“ (Илић и Јованић, 2011, стр. 53). Прогресивни систем се развио у више различитих варијанти. То су: Енглески прогресивни систем, Ирски прогресивни систем, Маконокијев бодовни систем и Класификациони – женевски систем (Илић и Јованић, 2011).

1.3.1. Енглески прогресивни систем

Енглески прогресивни систем започиње фазом усамљења. У зависности од понашања, већ у овој фази осуђени може стећи одређене погодности, као што су квалитетнија исхрана, читање литературе. Из ове фазе прелази се у фазу заједничког извршења казне, у којој се организује заједнички рад и друге активности са осталим

осуђенима. У овој фази се могу реализовати сви програми поступања према осуђеном, радни, преваспитни и образовни третман (Радоман, 2003). У зависности од понашања, а у тој процени радно ангажовање је имало велики значај, осуђени може добити различите погодности и премештај из строже класификационе групе у групу са либералнијим условима. Завршна фаза је фаза условног отпуста, која није обавезна и у коју улазе само осуђени који су направили највећи напредак у процесу преваспитања (Радоман, 2003).

1.3.2. Ирски прогресивни систем

Ирски прогресивни систем формира се као унапређени систем Енглеског прогресивног система. У њему се, поред фазе изолације и заједничког извршења казне, у којој се организује живот и рад осуђених, не прелази одмах на условни отпуст. За разлику од Енглеског Ирски систем има још једну фазу, а то је упућивање у одељење за слободњаке (Илић и Јованић, 2011). У овој фази, осуђени имају више могућности за контакте са спољним светом, упошљени су углавном на пољопривредним добрима, у делу затвора отвореног типа, без страже и надзора. У случају незадовољавајућег понашања и неиспуњавања очекивања могу да буду враћени на претходну фазу извршења, а у случају испуњавања постављених критеријума улазе у фазу условног отпуста (Турковић, 2014). Ова фаза, која претходи условном отпусту, је припрема осуђеног за повратак у друштво и имала је за циљ ублажавање наглог удара слободе (Илић и Јованић, 2011).

1.3.3. Маконокијев бодовни систем

Радоман (2003) наводи да је Маконокијев бодовни систем, казну затвора претварао у бодове, које је осуђени зарађивао и губио, у складу са својим радом и понашањем. Када осуђени заради све бодове, еквивалентне дужини казне, онда је бивао отпуштен из затвора. У овом систему, осуђени је радом могао сакупити довољно бодова и повратити слободу (Радоман, 2003).

Уколико осуђени више и боље ради, брже ће зарадити бодове и брже ће изаћи из затвора. На тај начин, основа Маконокијевог система је била стимулација осуђених на позитивне промене, употребом рада унутар затвора (Турковић, 2014). Систем се састојао од неколико фаза. У првој фази рад је био организован под строгом дисциплином. У

наредној је било дозвољено да се формирају радне групе осуђених, на основу личних склоности и афинитета. Рад је био организован у оквиру ових група и група је имала заједнички фонд бодова. На тај начин се настојало да се постигне веће осећање одговорности, смањи себичност и повећа ниво сарадње, самоконтроле и усмерености на радне ефекте (Турковић, 2014). Сваки осуђени је имао интереса да ради што боље, јер је тиме група добијала више бодова, што осуђеног приближава преласку у следећу фазу извршења. Прековремени рад је био додатно стимулисан бодовима. Скупљени бодови су коришћени за куповину појачане исхране осуђених.

Трећа фаза је била индивидуализовани стадијум, где је осуђени добијао земљиште са колибом, где је живео и радио пољопривредне послове, самостално зарађивао бодове кроз рад и могао да се бави приватним пословима, чиме је стицао осећај за своју и туђу имовину (Турковић, 2014). У овом систему рад је био основно преваспитно средство. На тај начин се очекивало да ће позитивни обрасци понашања, који се устале у току радног ангажовања, за време извршења казне, бити основ за касније понашање на слободи (Радоман, 2003).

1.3.4. Женевски систем

Класификациони систем, још називан и Женевски, је настао у женевском затвору и остао је примењиван углавном само на територији Швајцарске. Извршење казне је започињало као ћелијски систем, да би се касније осуђени разврстали у одговарајуће групе и одељења (Илић и Јованић, 2011). Класификација се реализовала формирањем хомогених група, према карактеристикама осуђених. Један од критеријума који се користио у процењивању напретка, који је осуђени постигао, јесте понашање и залагање на раду (Радоман, 2003). Основ за класификацију су, у почетној фази, били објективни критеријуми, да би се касније прелазило на субјективне критеријуме у циљу спречавања криминалне заразе (Турковић, 2014).

Објективни критеријуми су спољашња обележја као што су пол, старост, врста кривичног дела, дужина казне (Радоман, 2003). Недостатак овог начина класификације је била могућност да се осуђени са ниским моралним особинама, применом објективних критеријума, нађе у радној групи са повољнијим режимом где, по субјективним

карактеристикама, не припада (Турковић, 2014). Субјективни критеријуми се односе на промене, унутар личности, настале током третмана. Утврђивање испуњености субјективних критеријума за прелазак у либералнију фазу извршења је знатно компликованије, јер је теже утврдити до каквих промена је дошло. Ово раздвајање објективних и субјективних критеријума је значајно у пеналној пракси, јер осуђени често глуме да је дошло до позитивних промена, да би остварили повољнији третман, а то се не може утврдити кроз објективне критеријуме (Радоман, 2003).

1.4. Историјски развој примене радног ангажовања осуђених у Србији

Стварањем основа државности у Србији, током Првог српског устанка, успоставља се и систем за извршење санкција, а први законски акти, који се односе на ту област, су Законик Проте Матеје Ненадовића и Карађорђевог Криминални законик. Законик Проте Матеје Ненадовића је предвиђао поједина кривична дела и казне за њихове учиниоце, али не и казну затвора. Тек неколико година касније, доношењем Карађорђевог Криминалног законика, поред смртне, телесне и новчане казне, уводи се и казна затвора (Јованић, 2017). У том периоду, градиле су се тамнице ради кажњавања, а у Београдској тврђави постојала је тамница за осуђене. Утамничење је било услов да се организује принудни рад осуђених, који би својим карактером одговарао потребама новонастале државе у ратном окружењу. Осуђени су били обавезни на рад у барутанама и тополивници, на производњи оружја и муниције. Поред принудног карактера, рад осуђених је био тежак и одвијао се у нехуманим условима (Мирковић, 2013).

Шира примена затворских казни у Србији омогућена је доношењем Закона о замени телесних казни 1853. године, а тај процес је пратила и изградња казних завода. У том периоду је било раширено мишљење да држава не треба да сноси трошкове боравка осуђених у затвору, већ они сами или њихова родбина, а држава може и да заради од осуђених (Јованић, 2017). Убрзо се испоставило да није могуће у свим случајевима очекивати да осуђени сами сnose трошкове утамничења. Доноси се Уредба да осуђени на дугогодишње робије треба да се посвете корисном раду, без обзира да ли их упошљава држава или приватно лице, ради помоћи државном буџету. Упошљавање није било дозвољено док осуђени не буде предат органу надлежном за извршење казне (Мирковић,

2013). Јованић (2017) наводи да је затвор представљао извор бесплатне радне снаге. Осуђени су ангажовани на јавним радовима или изнајмљивани приватним предузетницима, а остварени приход је ишао у државну касу. Лоши услови рада, лоша исхрана и смештај довели су до високе смртности осуђених, али и честе појаве бекства, због великог броја осуђених, а малог броја чувара. И поред нехуманих услова, поступања према осуђенима и довођења у питање њиховог физичког опстанка принудно упошљавање је била честа појава, јер је представљало битан подстицај за развој економије Србије тога доба. Поред грађевинских радова, осуђени су ангажовани и у занатској и пољопривредној делатности (Јованић, 2017).

С обзиром да у првој половини XIX века, у Србији, није било других завода за смештај осуђених у дужем трајању, осим у Топчидеру, они су често премештани и боравили тамо где је држави била потребна бесплатна радна снага. Тамо где је држави радно ангажовање било стално потребно (у војној фабрици у Крагујевцу, у дудари у Пожаревцу, на циглани у Слатини), формиране су осуђеничке колоније, у постојећим или новоизграђеним објектима, а тамо где су радови били привремени осуђени су боравили у привременим објектима на самом радилишту (Крстић Мистрицеловић и сар., 2016). Формирањем Комисије за унапређење апсанских завода у Србији, 1868. године, настојало се да се систем извршења развија у складу са европским трендовима тога доба. Као циљ казне затвора одређује се и одмазда и поправљање осуђеног. У склопу рада Комисије, прописују се Правила о домаћем реду апсанског заведења у Пожаревцу, која се касније проширују и на заводе у Београду и Нишу и остају на снази до 1929. године (Јованић, 2017).

У четвртом одељку ових Правила, предвиђено је радно ангажовање осуђених, најпре на државним пословима, уколико је могуће да буду ангажовани на пословима које су радили пре извршења казне. У супротном обављаће оне послове који им се наложе, с обзиром на личне карактеристике. Ако осуђени није био радно ангажован пре извршења, било је предвиђено да се обучи за оне послове који су најпотребнији. Тек уколико нема могућности за ангажовање на државном послу, дозвољено је да се упосле код приватних предузетника, али у оквиру затвора. Осуђени су приватним предузетницима обављали послове за надокнаду коју су, уз присуство представника затвора, лично уговарали. Половина зарађеног новца, код приватног предузетника, ишла је у државни буџет, а

остатак на депозит осуђеног, који му се предавао приликом отпуста (Крстић Мистрицеловић и сар., 2016). У циљу спречавања криминалне инфекције осуђенима је била забрањена комуникација током рада, осим ако то није било неопходно. Међусобни разговори су дозвољавани после посла, али не о кривичним делима или скарадним темама, а поштовање овога је контролисала стража, уз могућност покретања дисциплинских поступака (Радоман, 2003).

Јованић (2017) наводи да је рад осуђених могао имати и форму дисциплинског кажњавања, премештањем на непријатније и теже послове. Осуђени који је кажњен осамљењем, могао је бити радно ангажован у ћелији. Поред тешких услова рада, скучен простор, онемогућавање комуникације, лоши хигијенски и здравствени услови, као и окрутно поступање према осуђенима, чине елементе физичког и психичког кажњавања у затворима тога времена.

Усвајање Ирског прогресивног система, као принципа извршења, од строжег ка блажем режиму поступања, све до могућности добијања условног отпуста, представља позитивну промену у систему извршења. Радно ангажовање, односно залагање осуђеног на раду, добија на додатном значају, као показатељ напретка осуђеног ка позитивним променама у понашању (Јованић, 2017). Постају чешћа схватања и ставови да стицање квалификација у занатској, индустријској и пољопривредној делатности, доприноси поштеном животу након отпуста, смањењу бескућништва и рецидивизма, а истовремено се смањују државни трошкови извршења казне затвора (Крстић Мистрицеловић и сар., 2016). И даље постоји мањак радионица, индустријских постројења, мајстора и других услова за стручну обуку и радно ангажовање осуђених, па се то надомешћивало кроз ангажовање на грађевинским радовима, пољопривредним добрима, тешким физичким пословима или одржавању зеленила. Због мањка државних послова, дозвољавало се ангажовање од стране приватних предузетника. Тиме је око четири петине осуђених било радно ангажовано на разним пословима у оквиру и ван затвора (Јованић, 2017).

2. ИДЕЈНО И НОРМАТИВНО ОДРЕЂЕЊЕ РАДНОГ АНГАЖОВАЊА ОСУЂЕНИХ У СРБИЈИ

У Републици Србији, сврха извршења казне затвора актуелно је дефинисана чланом 43. Закона о извршењу кривичних санкција (у даљем тексту ЗИКС), где се истиче да осуђени, применом одговарајућих програма поступања, треба да усвоји друштвено прихватљиве вредности, у циљу лакшег укључивања у услове живота после извршења казне, како убудуће не би чинио кривична дела (Сл. гласник РС, бр. 35/19). У оваквој концепцији схватања сврхе извршења казне затвора, један од битних сегмената поступања према осуђенима је и радно ангажовање. Рад се сматра за једну од основних активности у човековом животу. Кроз рад се формира личност, човек испољава наслеђене, али и развија нове карактерне црте (Стевановић, 2014).

Рад није само економска, већ и социјална и психичка активност. Уколико се посматра васпитано-образовни аспект осуђеничког рада, он представља средство у формирању личности која неће кршити друштвене норме и припрема осуђеног за живот на слободи (Стевановић, 2014). Полазећи од тога да је један од циљева друштва да, кроз казну затвора, оствари преваспитну улогу, претпоставља се да је код осуђених процес васпитања остао непотпун, недовољан или заснован на погрешним и негативним садржајима (Радоман, 2003). У том циљу, Радоман (2003) наводи да је потребно да се његовим понављањем исправи оно што је пропуштено или погрешно учињено током првобитног процеса. У овом случају васпитање, односно преваспитање се схвата као плански и систематски процес, који обухвата формирање позитивних моралних и вољних особина личности, схватања, ставова и понашања, као и образовање, усвајање и развијање знања и вештина неопходних за успешну социјализацију (Радоман, 2003).

Кнежић (2011) наводи да је за остваривање сврхе затворске казне неопходно да се осуђени оспособе за успешно укључивање у економски и социјални аспект живота у постпеналном периоду. Без васпитно-образовног и сврсисходног радног ангажовања не може се очекивати испуњење овог циља (Кнежић, 2011). Када се погледају подаци из Годишњег извештаја о раду Управе за извршење кривичних санкција за 2009. годину, где је наведено да скоро половина осуђених нема стручну спрему и могу се сматрати функционално неписменим, значај професионалног оспособљавања осуђених још више

добиа на значају (Кнежић, 2011). Стевановић (2014) наводи да у савременој пеналној пракси, једну од водећих улога, у процесу третмана осуђених, заузима радно ангажовање (Стевановић, 2014). Радом се остварује процес производње материјалних и духовних добара. Од рада зависе човекова егзистенција и задовољавање свих других потреба, које омогућавају развој и остваривање човека као генеричког бића (Константиновић-Вилић и Костић, 2011).

Сматра се да рад највише доприноси социјализацији личности и утиче на очување менталног здравља, као и одржавање дисциплине у затворима. Осуђенички рад, посматран са васпитно-образовног аспекта, представља начин формирања личности, која поштује друштвене норме и усваја општеприхваћене вредности и ставове друштва коме припада (Стевановић, 2014). Осуђенички рад треба да буде осмишљен и организован тако да је у непосредној вези са остваривањем циља кажњавања. У том смислу, рад треба да буде облик третмана осуђених.

За разлику од рада слободног човека, који је усмерен на остваривање материјалне добити, рад осуђених је примарни фактор њиховог васпитања и преваспитања (Константиновић-Вилић и Костић, 2011). У савременим пеналним системима осуђени, током извршења казне затвора, могу да учествују у различитим програмима радног ангажовања. Ови програми представљају облик пеналног третмана, који је усмерен на припрему осуђених за успешну ресоцијализацију, повећавајући њихове шансе за легално запослење након отпуста (Петровић и сар., 2017).

Због оваквог значаја рада у пеналном третману, ова област се детаљно регулише у оквиру правног система, како на међународном плану, тако и у домаћем законодавству. Најбитнији међународни акти којима се регулише ова област су „Скуп минималних правила о поступању са затвореницима“, који је донет на Конгресу Уједињених нација посвећеном превенцији криминалитета и поступању са затвореницима 1955. године и „Европска затворска правила“ донета од стране Савета Европе 2006. године (Радоман, 2003). Да би радно ангажовање осуђених имало рехабилитациону и корективну вредност, потребно је да испуњава принципе садржане у овим актима (Радоман, 2003). У поменутом акту Уједињених нација, дефинисани су принципи по којима треба спроводити радно ангажовање осуђених, у оквиру програма поступања у затворима (Радоман 2003).

Принцип интегрисаности осуђеничког рада у привредну активност државе доводи до изједначавања, у моралном и социјалном смислу, рада осуђених са радом човека на слободи, јер рад представља природну и социјалну потребу човека. Принцип обавезности значи да је рад неotuђиво право осуђених, али истовремено и обавеза која им се може наметнути кроз третман (Радоман 2003).

Следећи принцип одређује рад као професионалну оријентацију осуђених, кроз коју се стручно оспособљавају и развијају радне навике. Принцип једнаких услова рада, са условима истих занимања и радних места на слободи, обухвата, како услове рада, тако и заштиту на раду и коришћење материјално-техничких предуслова рада. Принцип награђивања подразумева да осуђеном припада правична накнада за рад, чиме његов рад добија смисао једнак раду човека на слободи (Радоман 2003).

У оквиру Европских затворских правила, наводи се 17 принципа који се односе на ову тематику. Рад се сматра позитивним аспектом затворског режима, не сме се користити као казна, мора бити у функцији стручног оспособљавања и затворска управа мора настојати да обезбеди довољно корисног посла за осуђене. Наводи се да осуђени морају да добијају накнаду за рад, те да затворски рад треба да повећава способност осуђеног да зарађује за живот након отпуста (Европска затворска правила, 2006).

У Србији, радно ангажовање осуђених је регулисано ЗИКС-ом, Правилником о раду осуђеног лица (Сл. гласник РС, бр. 145/14) (у даљем тексту Правилник) и Правилником о кућном реду казнено-поправних завода и окружних затвора (Сл. гласник РС, бр. 110/14). У ЗИКС-у, чланом 98, рад осуђеног се одређује као саставни део програма поступања и његова сврха је да осуђени стекне, одржи и повећа радне способности, навике и стручно знање, у циљу успешне реинтеграције у друштво. Његова суштина и сврха не сме да се занемари ради постизања економске користи. Рад мора бити сврсисходан и не сме бити понижавајући (ЗИКС, члан 99). Чланом 23 ЗИКС-а, одређено је да Служба за обуку и упошљавање обучава осуђене за рад, организује рад и обавља друге послове одређене законом, сагласно програму поступања.

Производи и услуге проистекле из рада осуђених, могу се користити за потребе Управе за извршење кривичних санкција (у даљем тексту УИКС) и за потребе затвора. Затвор може и да их продаје на тржишту, а тако стечен приход користи у складу са финансијским планом. Тако се приходи троше за плаћање трошкова насталих радом,

накнаде и награде за рад осуђених, технолошко унапређење рада и побољшање услова живота, рада и образовања осуђених (ЗИКС, члан 23).

У члану 100 ЗИКС-а, се прописује начин одређивања врсте посла осуђених, а то је према психичким и физичким способностима, стручним квалификацијама, израженим жељама осуђеног и могућностима завода. На основу члана 9 Правилника, одређене су различите области рада осуђених. Прву област чини производни рад, који обухвата послове индустријске, пољопривредне и занатске производње. Друга област обухвата услуге, које могу бити угоститељске, трговачке, занатске, интелектуалне и техничке. Последња област рада су физички и остали повремени послови (Сл. гласник РС, бр. 145/14). Чланом 10 Правилника је дефинисано да се послови које осуђени обављају разврставају на основу сложености, стручних квалификација, услова рада и психофизичких напора, на једноставне, послове средње сложености, теже физичке послове и најсложеније послове. Они носе коефицијенте сложености на основу којих се обрачунава накнада да рад.

Чланом 101 ЗИКС-а одређено је да се осуђени упошљава у затвору или изван затвора. О упошљавању изван затвора одлуку доноси управник, на предлог стручног тима. Детаљније одредбе које се тичу услова и организације радног ангажовања се налазе у Правилнику. Дефинисана су права осуђених у вези са радом, услови на раду и одређивање накнаде за рад. Рад осуђених се обавља у складу са важећим прописима за сваку делатност, а пре радног распоређивања, осуђени се упознаје са прописима из области безбедности и здравља на раду и практично обучава за рад на безбедан начин (Правилник, члан 23). Према члану 24 Правилника осуђени се током рада придржава упутстава у вези са пословима које обавља и налога лица задуженог за организацију рада. Такође, поштује радно време, организацију и начин рада, прописане мере безбедности и здравља на раду, води рачуна о личним заштитним средствима, опреми и средствима за рад које је задужио.

2.1. Врсте и карактеристике осуђеничког рада

Системи организације осуђеничког рада се могу разврстати у две групе, у зависности од тога да ли преовладава државни или приватни интерес. Тамо где

преовладава државни интерес, држава организује рад и производњу у оквиру затвора и продаје производе тог рада на слободном тржишту.

Други облик рада, у коме преовладава државни интерес, рад и производња су оријентисани на потребе државе и не продају се на слободном тржишту (Константиновић-Вилић и Костић, 2011). Такође, постоји систем јавних радова, који подразумева ангажовање осуђених на изградњи путева, мостова, брана и слично, као и рад у предузећима на слободи, који подразумева упућивање осуђених на рад у неко предузеће у месту где се налази затвор, пред истек казне, у циљу привикавања на услове живота и рада на слободи (Константиновић-Вилић и Костић, 2011).

Тамо где је укључен и приватни интерес, можемо разликовати систем закупа, где држава уступа одређени број осуђених приватном послодавцу, који организује њихов рад и надзор над њима, а држави плаћа закупнину за осуђене. Рад је организован изван затвора, а осуђени ноћ проводе у затвору. Систем уговора подразумева да приватни послодавац добија на располагање осуђене, чији рад организује и сам инвестира у средства за производњу и сировине. Постоји и систем рада по јединици производа, што значи да приватни послодавац наручује од завода одређену врсту и количину производа и за то даје своје сировине. У том случају, затвор организује производњу и приватни послодавац нема контакта са осуђенима (Константиновић-Вилић и Костић, 2011).

Јашовић (2000) наводи да немају сви облици радног ангажовања једнаку вредност, те да у погледу развијања радних навика, обликовања моралних квалитета, воље, карактера и друштвене дисциплине, предност има рад који има карактер производног и то су области индустријске, занатске и пољопривредне производње.

Јованић (2017) наводи да се у Служби за обуку и упошљавање, у затворима у Србији, запошљавају особе које припадају различитим секторима рада у оквиру којих подучавају осуђене. Основне области у којима се организује радно ангажовање осуђених су индустријска, занатска и пољопривредна производња (Јованић, 2017). „Ови облици рада остварују на човека снажније дејство, ангажују његове психичке и физичке способности, подижу радни елан и остварују позитивне емоције, јер су резултати рада видљиви и представљају одређену вредност“ (Јашовић, 2000, стр. 160).

Осуђенички рад у индустријској производњи, у организационом и техничком погледу, захтевнији је од осталих облика радног ангажовања. Ова производња представља

кооперацију већег броја радника (Јашовић, 2000). У оквиру производне делатности одређују се радна места, задаци и делокруг рада. Пошто се производња организује као ланчани систем, потребно је да сви учесници буду упознати са основним задужењима свих осталих, како би се процес производње успешно окончао. У оваквом систему до изражаја долазе и физичке и психичке способности сваког осуђеног (Јованић, 2017).

Други услов организације индустријске производње је располагање средствима рада, машинама које су модерне у тој мери да омогућавају исте услове рада као и у производним погонима ван затвора и сличан квалитет производа (Јашовић, 2000). Стевановић (2012) наводи проблем код ангажовања осуђених у затворској индустрији, јер се такав рад углавном своди на физички рад, једноставне технолошке процесе употребом технологије и производних програма, који онемогућавају онај ниво професионализма, који је неопходан на слободном тржишту, у радним организацијама ван затвора. Оваква ограничења се могу отклонити радним ангажовањем осуђених ван затвора у фирмама, са којима се склапају посебни уговори за овакве аранжмане (Стевановић, 2012).

Јованић (2017) наводи да занатски рад у затворима има много сличности са индустријским, али да је његова организација на нижем нивоу, са нижим степеном механизације и аутоматизације производње. Један број осуђених се и раније бавио занатским радом, па се и из тог разлога у затворима организују радионице, као што су ковачке, кројачке, браварске и друге. Овакав облик радног ангажовања може имати значајну васпитну вредност (Јашовић, 2000). Јованић (2017) наводи да је рад осуђених у области пољопривреде облик ангажовања у скоро свим затворима у Србији. Организују се процеси производње у области ратарства, повртарства, сточарства, виноградарства, а постоји и прерада пољопривредних производа. Многи осуђени су дошли из сеоских средина, где су се бавили пољопривредном производњом и имају намеру да се по изласку из затвора врате тој делатности, што и оправдава овакву врсту радног ангажовања осуђених. Основна специфичност овог облика радног ангажовања је његов сезонски карактер, а то му је и најчешћа замерка, јер се губи континуитет рада. Ипак, то је могуће превазићи коришћењем времена, ван пољопривредне сезоне, за одржавање и сервисирање механизације и алата и за стручну едукацију осуђених за ове послове (Јованић, 2017). Осим овога, један број осуђених се ангажује око послова хигијеничара, радника у пекари или кухињи, библиотекара, возача, конобара, ложача котлова, продаваца у кантини,

фризера (Кузминовић и Палибрк, 2012, према: Јованић 2017). Додатно, један број осуђених је ангажован у области угоститељства и у ту сврху заводи имају угоститељске капацитете, као што су Моравица у Соко Бањи, хотел Срем у Сремској Митровици, мотел Препород у Пожаревцу и мотел Делиград у Нишу. Поред ових, могуће је упослити осуђене и ван заводских капацитета у приватном сектору (Јованић, 2017).

2.2. Пракса упошљавања осуђених у затворском систему Србије

У затворима Србије, упошљавање осуђених спроводи се кроз привредне јединице и радионице, које представљају посебне организационе целине. У њима се спроводе производни програми, формирају радна места, организује рад и механизми контроле у процесу упошљавања осуђених (Стевановић, 2014). До средине деведесетих година XX века, ове привредне јединице су функционисале као самофинансирајући привредни субјекти. Са настанком велике економске кризе, оне више нису у могућности да сервисирају своје трошкове, од исплате накнада осуђенима, до улагања у нову опрему и технологије. Престају бити конкурентни на тржишту и прелазе на финансирање из буџета државе. И данас су ове привредне јединице углавном нерентабилне и немају довољно могућности за упошљавање осуђених (Стевановић, 2014).

Проблем око могућности радног ангажовања осуђених, не налази се само унутар затвора. Уколико узмемо у обзир оне осуђене који испуњавају услове за радно ангажовање ван затвора, законске норме не представљају ограничавајући фактор, већ дају обиље могућности. С тим у вези, Правилником је дефинисано да осуђени може бити упослен у затвору или изван затвора, у производном раду, услугама и у обављању физичких и осталих повремених послова. Такође, чланом 102, ЗИКС-а, је прописано да, на молбу особе, која је први пут осуђена на казну затвора до шест месеци, директор УИКС може одобрити осуђеном да обавља послове на радном месту на коме је био запослен у време пријема налога за извршење казне затвора.

Додатно, на предлог управника затвора, судија за извршење може одобрити осуђеном, који је разврстан у полуотворено или отворено одељење, да обавља послове на радном месту ван затвора. У поступку упућивања осуђеног на рад ван затвора, сарађује се са Националном службом за запошљавање и послодавцима (ЗИКС, члан 102а). Општа

економска криза и релативно слаба привредна активност на тржишту Србије, као објективни фактор, а такође и предрасуде и страх послодаваца, због историје чињења кривичних дела, отежавају упошљавање осуђених у приватном сектору (Јованић, 2017).

Један од ограничавајућих фактора за упошљавање осуђених у приватним предузећима која послују на тржишту, је страх да ће такво ангажовање прерасти у економску експлоатацију, што не сме бити циљ. Зато је најчешћи облик ангажовања онај који се организује за потребе затвора у оквиру пољопривредних и занатских радова (Илић и Јованић, 2011).

Према подацима истраживања (Јованић, 2010) спроведеног на узорку од 200 осуђених, у 16 пеналних установа у Србији, 76% осуђених је радно ангажовано. Осталих 24% није укључено у овај облик третмана, што због одбијања (4%), неспособности за рад (6%) и немогућности упошљавања (14%). Иако је осуђени радно ангажован, не значи да је тај рад одраз његових потреба, жеља, могућности и искуства, што се одражава на ефикасност и залагање осуђеног (Јованић, 2010). Овај податак говори о високом проценту радног ангажовања. Ипак, постоје мишљења (Стевановић, 2014) да овако висок проценат не осликава број реално упуслених, већ оних који су распоређени на радна места.

Како истиче Стевановић (2014), затвори су дужни да осуђеном, приликом распоређивања у васпитну групу, доделе и радно место. Међутим, капацитети затворске индустрије и других начина упошљавања, укључујући и могућности упошљавања на слободном тржишту су такви, да је проценат оних који су реално ангажовани између 35 и 40%, што није задовољавајуће стање, ако узмемо у обзир право осуђених да буду радно ангажовани и да тај сегмент утиче на напредак у третману (Стевановић, 2014). Јованић (2017) наводи да ограничени капацитети упошљавања осуђених, пре свега због економске кризе последњих деценија, представљају посебан проблем. Део осуђених, који су заинтересовани за радно ангажовање, остаје радно неангажован, због недостатка радних места или бива упошљен на једноставним физичким пословима или одржавању хигијене. То представља проблем, јер је ангажовање осуђеног на раду значајан чинилац приликом разматрања условног отпуста или додељивања погодности (Јованић, 2017). Проблем за упошљавање осуђених представљају и кратке казне затвора, где се услед кратког боравка, осуђени не може радно ангажовати, а још је теже организовати и похађање обуке и

оспособљавање за одговарајуће радно место. Зато се такви осуђени најчешће ангажују на најједноставнијим пословима, који не захтевају никакве квалификације (Јованић, 2017).

Ускраћеност радног ангажовања утиче на ментално стање и, уз пренасељеност затвора, ствара се сложено и хаотично стање (Стевановић, 2014). Према извештају Београдског центра за људска права (Београдски центар за људска права, 2010) највећи број осуђених који су радно ангажовани, налази се у затворима отвореног и полуотвореног типа, односно у отвореним и полуотвореним одељењима затвора. Најмања упосленост је код осуђених у затвореним одељењима, а њих је највише и њихов рад се углавном своди на одржавање хигијене у просторијама затвора (Београдски центар за људска права, 2010). С обзиром на поменуте отежане услове упошљавања, јављају се критике стања у затворима у Србији. Наводи се да је мали број смислених активности које се нуде осуђенима, што доводи до негативних последица, као што су депривације и слабљење дисциплине. Тај недостатак активности је посебно изражен у затвореним одељењима, где не постоји довољно могућности ни за рад, ни за рекреацију (Београдски центар за људска права, 2010). Кнежић (2011а) наводи да је радно ангажовано тек око трећине осуђених у Србији (осим у затвору у Падинској Скели), иако је већи број њих радно способно и испуњава формалне услове за радно ангажовање.

Посао Службе за обуку и упошљавање се своди на процену и оцену свакодневног понашања осуђеног и његовог залагања на радном месту. Технологија рада је застарела, средства за рад су амортизована, а недовољно је финансијских средстава за набавку сировина и репроматеријала. Из тог разлога, осуђени се најчешће упошљавају на пољопривредним добрима, на физичким пословима, на једноставнијим занатским и угоститељским пословима (Кнежић, 2011а).

Мањку радног ангажовања, додатно доприноси и неодговарајуће образовање осуђених (Јованић, 2010) и недостатак професионалног обучавања и преквалификација (Кнежић, 2011а). У истраживању Јованића (2010), са непотпуном основном школом било је 3,8% осуђених. Завршену основну школу имало је 18,6%, а непотпуну средњу школу 18% осуђених. Ово показује да се скоро половина осуђених (осуђени са непотпуном и завршеном основном школом и са непотпуном средњом школом) може сматрати функционално неписменима, јер стечена знања не могу применити у свакодневном животу, нити у правцу даљег образовања. Најзаступљенији су осуђени са завршеном

средњом школом (41%), завршен занат је имало 12,6%, а високо образовање 6% (Јованић, 2010). Осуђени без квалификације се тешко укључују у процесе рада и углавном се ангажују на одржавању хигијене и физичким пословима. На овај аспект треба рачунати приликом одређивања индивидуалног програма третмана, како би се овим особама, кроз обуку и радно ангажовање, омогућило стицање стручних знања и радних навика, што ће им по извршењу казне затвора омогућити лакше запослење.

Највећу пажњу треба посветити осуђенима који немају ни елементарне основе писмености, односно немају завршену ни основну школу. Стицање стручних квалификација, кроз образовне програме, у току извршења казне затвора, није гаранција да након повратка на слободу неће поново починити кривично дело, али недостатак образовања је свакако отежавајући фактор у реинтеграцији осуђених (Илић и Јованић, 2011).

Осуђени без квалификација или са неодговарајућом квалификацијом за тржиште рада, имају слабе могућности за доквалификацију или преквалификацију, те не могу ни да буду радно ангажовани на пословима који захтевају стручно знање. Они су слабо мотивисани за ангажовање на једноставним пословима и уз повећање доколице, некавалитетних слободно-временских активности и пренасељеност затвора отварају се могућности за проблеме, почев од безбедносних, до неуспеха третмана (Кнежић, 2011а).

Истраживање (Кнежић и Савић, 2013) спроведено на узорку од 260 осуђених у КПЗ у Забели и Сремској Митровици показује да постоји жеља осуђених за повећањем могућности радног ангажовања, али и образовања. На питање шта би променили у третману, трећина је дала одговор – упослити све, 12% је одговорило да је потребно организовати образовање и оспособљавање за занимање, а 11% сматра да је потребно организовати више спортских, културних и забавних активности. Имајући у виду наведене податке, Кнежић и Савић (2013) наводе да постоји мотивисаност осуђених да надокнаде пропуштено у дотадашњем образовању и унапреде радне способности и навике (Кнежић и Савић, 2013). И поред овакве ситуације, постоје настојања да се увећају могућности радног ангажовања, изналазе се нова решења и осавремењују услови и приступ осуђеничком раду.

На сајту Министарства правде Републике Србије, у делу који се тиче УИКС, можемо добити информације о производним програмима и услугама које затвори нуде.

Подаци који су доступни су из 2011. године и новији подаци нису до овог тренутка објављени. Ипак, овде их износимо, јер представљају сликовит приказ могућности организовања радног ангажовања осуђених. Према подацима УИКС (2011) до 2001. године, у затворима у Србији, организована је производња у дрвној индустрији (палете, кошнице, намештај) и металској индустрији (касете и контејнери разних димензија, шпорети, приколице, фелне). Постоји производња предмета од месинга, текстилна индустрија, бетонска галантерија и пружање услуга у области хотелијерства и угоститељства (УИКС, 2011).

3. РАДНО АНГАЖОВАЊЕ ОСУЂЕНИХ У ДРЖАВАМА РЕГИОНА

3.1. Хрватска

У Хрватској, рад осуђених је дефинисан Законом о извршавању казне затвора (Narodne novine RH, br. 98/19). Према члану 14., рад је одређен као право осуђеног. Чланом 80. одређено је да се осуђеном омогући рад у складу са његовим здравственим способностима, стеченим знањима и могућностима установе. Осуђени се подстичу на рад у циљу стицања стручног знања и искуства и ради физичких и психичких потреба. Организација и начин рада морају бити што сличнији организацији и начину рада на слободи. Рад може бити организован у оквиру или изван затвора код другог послодавца (Narodne novine RH, br. 98/19). Осуђеном је могуће дозволити обављање властите делатности или наставак рада на радном месту код послодавца, уколико је осуђен на казну затвора до једне године и нема забрану бављења том делатношћу. Рад осуђених је углавном организован у оквиру затвора на помоћним пословима (одржавање хигијене затворских простора, прање возила, рубља, рад у кухињи и слично) и у затворским радионицама, где се обављају послови обраде дрвета и метала, угоститељства, у пољопривреди, експлоатацији камена. Производи настали радом осуђених намењени су, пре свега, за потребе затвора. Код других послодаваца осуђени обављају послове утовара-истовара, послове пресељења, помоћне грађевинске радове, послове на одржавању шума, и у пољопривреди (Ministarstvo pravosuđa RH, 2015).

Осуђени за рад остварује накнаду, од које се 30% одваја као обавезна уштеђевина и исплаћује му се након извршења казне, док са осталим делом зараде самостално располаже (Član 85, Zakon o izvršavanju kazne zatvora). Висина накнаде за рад, код другог послодавца, се утврђује склапањем уговора и 25% тог износа се исплаћује осуђеном (Član 84, Zakon o izvršenju kazne zatvora).

Према подацима Управе за затворски систем и пробацију Републике Хрватске (Ministarstvo pravosuđa – Uprava za zatvorski sustav i probaciju RH, 2015), у Хрватској је радно ангажовано 34,2% осуђених. Од тога 66,3% је ангажовано на режијским (помоћним, техничким, физичким и интелектуалним) пословима, 26,1% у затворској радионици, а

7,6% ван затвора, код другог послодавца или на радном месту на којем је осуђени био запослен у тренутку ступања на извршење казне (Ministarstvo pravosuđa RH, 2015).

3.2. Босна и Херцеговина

Извршење кривичних санкција у Босни и Херцеговини подељено је између Министарства правде Босне и Херцеговине, Министарства правде оба ентитета, Републике Српске и Федерације Босне и Херцеговине (Министарство правде Босне и Херцеговине, 2008). Затворски системи ентитета функционишу независно један од другог. Кривични закон о извршењу кривичних санкција на нивоу Босне и Херцеговине је Закон БиХ о извршењу кривичних санкција, притвора и других мјера (Сл. гласник БиХ, бр. 22/16). Сваки затвор је организован и њиме се управља у складу са затворским правилима, које одобрава надлежно министарство (Министарство правде Босне и Херцеговине, 2008).

Законом Босне и Херцеговине о извршењу кривичних санкција, притвора и других мјера (Сл. гласник БиХ, бр. 22/16), рад осуђених је регулисан чланом 133, где се наводи да ће осуђеном бити омогућен рад у складу са стручном спремом, психофизичким способностима и могућностима затвора. Рад треба бити користан и да што више одговара савременом начину рада исте врсте на слободи. Циљ рада је да осуђени стекну, одрже и развију радне навике, способности и вештине ради лакше ресоцијализације. Средства која зараде, током рада на извршењу казне, осуђени користе за личне потребе и за плаћање обавеза које су регулисане законом. Постизање економске користи од рада осуђених не сме ићи на штету остварења циља рада (члан 133).

У извештају Омбудсмана за људска права Босне и Херцеговине (2009), наводи се да је већина осуђених упошљена на услужним пословима у кухињи, перионици рубља, библиотеци, одржавању хигијене. Део осуђених је упошљен на пословима у оквиру затворске индустрије и занатских радионица, као што су послови на производњи намештаја и рад у ливници. Неки осуђени су ангажовани на затворским пољопривредним добрима, где се обављају сезонски послови, па се отвара питање ангажовања осуђених ван пољопривредне сезоне. Број радних места за упошљавање осуђених је недовољан да би задовољио њихове потребе за радним ангажовањем. Посебно се наводе КПЗ Сарајево и

КПЗ Мостар, који се налазе у урбаним срединама, што умањује могућности упошљавања осуђених (Омбудсман за људска права, 2009).

3.3. Црна Гора

Радно ангажовање осуђених у затворима у Црној Гори је регулисано Законом о извршењу казни затвора, новчане казне и мјера безбједности (Sl. list Crne Gore, br. 036/15). Чланом 55. овог закона регулисано је да осуђени има право и обавезу рада током извршења казне затвора. Осуђени се подстичу на рад. Врста посла се одређује у складу са потребама, програмом третмана, здравственим стањем, стручним квалификацијама и могућностима затвора (члан 55). Осуђени, који казну затвора извршавају у отвореном или полуотвореном одељењу затвора, могу бити упућени на рад ван затвора, код послодавца са којим затвор закључује уговор. Овим уговором регулишу се услови рада код послодавца, накнада за рад, обука која је потребна за обављање рада и друга питања.

Сходно члану 58, за ангажовање осуђеног, ван затвора, потребна је писана сагласност осуђеног (Sl. list Crne Gore, br. 036/15). Чланом 59, истог закона је прописано да осуђени који ради у затвору има право на накнаду у минималној висини од 30% од минималне нето зараде утврђене прописима о раду (Sl. list Crne Gore, br. 036/15). Чланом 61 наведеног закона, регулисано је радно време осуђених, од 40 сати недељно, и право на годишњи одмор. На услове рада, прековремени рад и заштиту на раду осуђених, примењују се одредбе општих прописа о раду (Sl. list Crne Gore, br. 036/15). Осуђени су најчешће ангажовани на пословима одржавања хигијене, у кухињи, котларници, магацинима, у затворским радионицама (браварска, лимарска, аутомеханичарска, столарска), на пољопривредним пословима (фармама свиња, кокошака, говеда) и на грађевинским пословима (Ministarstvo pravde Vlade Crne Gore, 2016).

У Извештају мониторинг тима невладиних организација (Акција за људска права, 2013), наводи се да се осуђени, током боравка у пријемном одељењу, изјашњавају да ли желе да буду радно ангажовани. Уколико желе, чекају извесно време, један до два месеца, да се ослободи одговарајуће радно место. Међутим, приликом интервјуисања осуђених, добијене су информације да се радно место чека шест месеци или дуже (Акција за људска права, 2013).

Две трећине осуђених који нису били радно ангажовани, на питање да ли желе да раде, изјашњава се потврдно, али да немају могућности, док једна трећина не жели радно ангажовање. Према подацима руководиоца Сектора за третман у затвору у Подгорици, проценат радно ангажованих осуђених се константно креће око 50% (Акција за људска права, 2013).

4. АРГУМЕНТИ ЗА И ПРОТИВ РАДНОГ АНГАЖОВАЊА ОСУЂЕНИХ

Често се свет посматра као подељен на свет криминала, који се морално осуђује и друштвеним конвенцијама се настоји да се минимизира, и свет рада, који је достојан хвале, друштвено и морално прихватљив (Silva & Saraiva, 2016). Радно ангажовање осуђених представља инструмент преласка из једног у други свет, обећава опоравак, доприносећи изградњи идентитета радника или нерадника у том контексту (Silva & Saraiva, 2016). Личност сваког човека, па и осуђених, формира се и манифестује у његовим активностима, а највише у његовој радној активности. Поред производне функције, рад има и функцију самореализације човека, јер се кроз рад буде наслеђене црте личности и формира нови карактер, односно формира се личност човека. Зато рад, поред економског, има и социјални и психички аспект (Николић, 1994).

Рад осуђених може да се сагледа са два аспекта, са економског аспекта и као део процеса рехабилитације (Петровић и сар., 2017). Из угла економије, осуђени представљају јефтину радну снагу, која омогућава смањење трошкова државног буџета за организацију живота у затвору, па и за остваривање прихода за затвор. Као део процеса рехабилитације, рад осуђених је вишеструко користан, јер обезбеђује структурирање дневних активности, развија одговорност код осуђених, учи их узорном понашању, радним навикама и развија мотивацију да престану да се баве криминалом. Такође, позитивно утиче на дисциплину у затвору (Петровић и сар., 2017). Истражујући повезаност радног ангажовања са рецидивизмом, бекством и дисциплинским кажњавањем (као индикаторима успешности третмана) у затворском систему Србије, на узорку од 324 осуђених, Стевановић (2014) је дошао до резултата да радно ангажовање има позитивно дејство на укупан успех третмана, те да постоји ниска повезаност између радног ангажовања и рецидивизма, са бекством је повезаност средњег интензитета, док постоји висока повезаност са дисциплинским кажњавањем. Упосленост током извршења казне, осуђеног растерећује свакодневних проблема, повећава самопоуздање, омогућава повољнији статус у затвору. Из овога се може закључити да радно ангажовање има значајан допринос у процесу ресоцијализације (Стевановић, 2014).

Током извршења казне затвора, рад помаже осуђеном да заборави на разочарења, невоље, страхове, да испуни време и отклони психолошке напетости, стварајући осећај

продуктивности и корисности. На тај начин рад омогућава искупљење и „враћање дуга“ друштву за учињена дела (Silva & Saraiva, 2016). Програми радног ангажовања су усмерени на припрему осуђених да лакше пронађу запослење, поново се укључе у заједницу и нормалне социјалне токове након извршења казне затвора (Петровић и сар., 2017).

Аутори (Silva & Saraiva, 2016) наводе да рад не допире до узрока криминалног понашања и не развија аутономију појединца. Истовремено, као бекство од реалности удаљава га од критичког размишљања о сопственом положају и тако смањује могућност „изласка на прави пут“. Не постоји увек повезаност радних активности, спроведених у затвору, и потенцијалних професионалних преференција и радног искуства које би осуђени имао у постпеналном периоду, чиме осуђенички рад, у оваквом случају, и поред других позитивних ефеката нема директног доприноса успешној реинтеграцији (Silva & Saraiva, 2016).

Стевановић (2012) наводи да рад осуђених у затвору, углавном заостаје за радом на слободи, када су у питању технологија и производни програми, те да тај рад не омогућава онај ниво професионализма који захтева слободно тржиште. Оваква ситуација би могла да се отклони сарадњом затвора са приватним сектором у организацији програма радног ангажовања (Стевановић, 2012). Како наводе аутори (Alós et al., 2015) уколико постоји неусаглашеност између вештина и стручних способности, које осуђени стичу кроз радно искуство током извршења казне, и потреба тржишта рада на слободи, неће постојати допринос таквог рада лакшем запошљавању након отпуста из затвора (Alós et al., 2015).

Сврха ових програма је да побољшају економску самоодрживост преступника и повећају њихове вештине и знања, која су потребна на тржишту рада. Тиме би се умањиле шансе да преступници поново учине кривично дело. Уколико се ова сврха постиже, оправдано је улагати у развој и реализацију програма. С обзиром да постоје неконзистентни резултати утицаја програма радног ангажовања на рецидивизам, потребне су квалитетне евалуације, како би се утврдило који програми дају позитивне резултате, а који не остварују значајне ефекте (Tilley, 2010).

Многи аутори (Flanagan, 1989; Flanagan & Maguire, 1993; Ribeiro & Cruz, 2002; Wilson et al., 2000, према: Петровић и сар., 2017) наводе да процес рада и послови које осуђени обављају у затвору, не одговарају тржишту рада или су мање пожељни и ниско

плаћени. Након отпуста осуђени ће моћи да се запосле само на таквим пословима, јер су за њих стекли искуство и вештине. Након отпуста, осуђени се сусрећу са бројним проблемима, као што су контакти са особама из криминалног миљеа, проблематични и нерашчишћени односи у породици или ширем окружењу, стигматизација од стране послодаваца, али и целог друштва. Зато знања која стичу у радним програмима могу бити само основа за почетак живота на слободи, али то није довољно да би се бивши осуђени посветио некриминалном начину живота (Петровић и сар., 2017).

Често навођен аргумент против радног ангажовања осуђених јесте да се њиме ствара нелојална конкуренција. Она се може схватити као конкуренција производа који су произашли из осуђеничког рада. Радна снага коју чине осуђени је јефтинија у односу на радну снагу на слободном тржишту, па самим тим и њихови производи мање коштају (Seymour & Anderson, 1999, према: Турковић, 2014). Такође, нелојалну конкуренцију представља и сама осуђеничка радна снага у односу на раднике на слободном тржишту. Иако се остварују уштеде за државни буџет, ангажовањем или изнајмљивањем осуђеничке радне снаге се, за послове које обавља затвор, ускраћују фирме и радници на слободи, што може повећати незапосленост (Јованић, 2017).

Затвор је примарно казна, те су у процесу радног ангажовања дискутабилна бројна питања, као што су радни статус осуђених и изједначавање њихових права са правима радника на слободи, тржишна равноправност затвора, па чак и фаворизовање затворске индустрије на тржишту, опасност од радне експлоатације осуђених и слично (Јованић, 2017).

Наведени аргументи, који подржавају спровођење програма радног ангажовања, су довољно снажни да рад осуђених остане саставни део програма поступања, током извршења казне затвора. Аргументи против радног ангажовања и критички погледи на поједине његове аспекте имају упоришта и у теорији и у пракси. Зато је потребно да се законском и подзаконском регулацијом ове области минимализују разлози критике и остваре аргументи афирмације радног ангажовања. Мишљења смо да је потребно затворима дати широке могућности у организовању рада осуђених, уз јасна законска ограничења у погледу економске експлоатације осуђених и запостављања сврхе радног ангажовања, односно рехабилитације и омогућавања успешне реинтеграције. Такође, сматрамо да би улагања у савремена средства за рад, која би осуђени користили, била

исплатива уколико би затвори имали могућности учешћа на тржишту. Део тих средстава за рад је могуће набавити и донацијама или у сарадњи са приватним сектором, за чије потребе би се вршило упошљавање. Приликом разматрања аргумената, који истичу проблем нелојалне конкуренције требало би испитати колики би утицај на укупну економију имала затворска економија, као равноправан учесник на тржишту. Једна од могућности је и ограничавање затворске производње само за потребе државних установа и органа. Права осуђених и њихов радни статус нису једнаки са правима и статусом радника на слободи (осуђени не стичу радни стаж и не остварују зараду као на слободном тржишту), а циљ њиховог радног ангажовања није стицање профита, већ рехабилитација и реинтеграција. Сматрамо да нагласак у програмима радног ангажовања треба бити на развоју радних навика, на мотивацији за рад, на стицању знања и вештина са циљем оспособљавања за економску самоодрживост бившег осуђеног. Истовремено, утичући на смањење осећаја досаде и бескорисности, на квалитетније коришћење времена током извршења казне и позитивним утицајем на дисциплину у затвору, рад осуђених доприноси бољим резултатима укупног третмана.

4.1. Критика рехабилитације и алтернативни концепти

Поставља се питање да ли затвори уопште могу обављати функцију преваспитања осуђених или представљају место криминалне инфекције, где осуђени долази да би био кажњен за преступ, а одлази гори него што је био (Стевановић, 2012). Казнена политика треба да допринесе смањењу ризика противзаконитог понашања, а затворски систем треба да управља ризицима и да успостави равнотежу између затворских трошкова и друштвене користи (Dilulio, 1987, према: Стевановић, 2012).

Роберт Мартинсон, 1974. године ствара социјалну концепцију у којој тврди да „ништа не делује“, односно да пенални третман нема приметног утицаја на рецидивизам и да процес рехабилитације не функционише. Ова његова тврдња је оставила снажан утицај на стручну јавност (Bingas, 2011). Иако је закључке засновао на истраживању које је обухватило процену 231 студије, рађене у Америци, у периоду од 1947. до 1967. године, он их је објавио без сагласности и одобрења осталих аутора овог истраживања, Липтона (David Lipton) и Вилкса (Andrias Vilks), који су касније, заједно са Мартисоном објавили

коначне резултате, са блажим закључком да још увек нису пронађени задовољавајући начини значајног смањења рецидивизма. Ипак, Мартинсон је објавио оно у шта је велики део стручне јавности желео да поверује и што је оправдавало промене у корективном третману и стварање нове концепције извршења казне затвора (Bingas, 2011).

Глобално посматрано, затворски системи се развијају у два правца. Један правац одговара концепцији реинтеграције, која подразумева изградњу већег броја отворених и полуотворених затвора, организацију кампова отвореног типа и корекционих програма који, кроз поштовање ширих права и слобода осуђених, доприноси циљу реинтеграције (Стевановић, 2012).

Овакав систем обухвата укључивање локалне заједнице у корекционе програме, повећање контакта осуђених са заједницом, кроз заједнички рад у индустрији или другим радним местима, заједнички рад на хуманитарним пословима и слично. На тај начин осуђени прихватају вредносни систем средине и друштва у целини (Стевановић, 2012). Други правац развоја затворских система, фокус ставља на примену ретрибутивних мера и са много мањим шансама за успешну реинтеграцију. Осуђени за најтежа кривична дела смештају се у затворе са највишим степеном обезбеђења „са посебно планираним режимом живота, максимално контролисаним понашањем, режим је изолационог карактера, укључује потпуно социјално отуђење, ћелијски смештај, третман усмерен на ограничења и заштиту безбедности особља, осуђених и друштвене заједнице“ (Стевановић, 2012, стр. 204). Осуђенима на дугогодишње казне затвора, који су смештени у затворе са оваквим условима, перспектива за укључивање у друштво, након изласка, је неповољна, због недостатка програма третмана (Стевановић, 2012).

Како се распространило мишљење да је процес рехабилитације неуспешан, тако је почела потрага за новом концепцијом, која ће боље заштити друштво од криминала. Одговор на неуспех рехабилитације, увећање криминала и рецидивизма и раст трошкова казнене политике, довели су до настанка концепта названог „Нова пенологија“. Рехабилитација и реинтеграција више нису основни циљеви, већ неутрализација и онеспособљавање преступника да чине нова кривична дела (Bingas, 2011). Концепт нове пенологије, како наводи Соковић (2011), заснива се на принципу ризика, односно процени степена ризика да ће преступник и убудуће чинити кривична дела, и њиховој класификацији у одговарајуће групе. На тај начин, примарни задатак више није

рехабилитација преступника, већ управљање ризиком и преступничким групама, формираним на основу степена ризика, без дубљег задирања у њихову личност и живот. Третман се одређује на основу тога којој групи преступник припада, што је степен ризика већи, то је третман интензивнији (Соковић, 2011).

Умањујући значај рехабилитације и реинтеграције преступника, у оваквој концепцији, умањује се и значај радног ангажовања, чији би циљ био успешан повратак осуђених у друштво. Заменом принципа реинтеграције принципом сегрегације и затим управљањем том популацијом, са једноставним циљем њиховог уклањања, као ризичних по друштво, најзначајнији постигнути резултат је пребукираност затвора, у оним системима који су највише применили овај концепт (Соковић, 2011).

У периоду од 2000. до 2018. године, осуђеничка популација на светском нивоу је повећана са око 8.664.300 на 10.743.619, што је повећање од 24% (Walmsley, 2018). Ако се погледа период од три године, од 2015. до 2018. године, повећање је 3%, а узимајући у обзир и раст опште популације, прецизнију слику показује број осуђених на 100.000 становника где постоји повећање од 0,7% (Walmsley, 2018).

Раст осуђеничке популације доводи до пренасељености затвора. На основу званичних података о броју осуђених и капацитетима затвора може се закључити да више од 120 држава има више осуђених него што су затворски смештајни капацитети (Penal Reform International, 2018). Према подацима (World Prison Brief, 2020) у Србији, испуњеност затворских капацитета износи 105%, у Русији 72%, Шпанији 80%, Шкотској 92,9%, САД 99,8%, Француској 106%, Аустрији 112%, Белгији 120%, Нигерији 146,8%, Бразилу 170,7%, Перуу 241%, Боливији 363%, Конго 616,9% (World Prison Brief, 2020). С обзиром на овакво стање, концепти рехабилитације и реинтеграције не смеју бити одбачени. Јованић (2017) наводи да је потребно преузети позитивне елементе нове пенологије, принцип ризика, научне методе класификовања и управљања, али се преваспитна улога третмана не може занемарити. У склопу тога, улога радног ангажовања мора остати битан елемент у процесу рехабилитације (Јованић, 2017).

Пренасељеност затвора отежава, па и онемогућава, индивидуални рад са осуђенима, постоје тешкоће у примени едукативних, радних и специјализованих рехабилитационих програма. Због велике хетерогености осуђених, постоји потреба за уважавањем њихових индивидуалних разлика при одређивању пеналног третмана.

Резултати рехабилитације ће изостати уколико се поступање према њима оријентише само на кажњавање, затварање и једнак третман према различитим категоријама осуђених (Јованић, 2017). Да такав приступ није адекватан, те да пажњу треба усмерити на програме третмана, прилагођене потребама преступника, указују и резултати истраживања односа радног ангажовања и рецидивизма, где се наводи да се рецидивизам умањује за 9% до 24% код осуђених који су укључени у овакве програме (Uggen 1999; Wilson 2000; Aos et al., 2006; Lacitz et al., 2014, према: Јованић, 2017).

5. ПРИМЕРИ ПРОГРАМА РАДНОГ АНГАЖОВАЊА

Основна разлика у односу на рад на слободи је то, што рад осуђених у затвору представља фактор васпитања и преваспитања, док је сврха рада на слободи производња материјалних и духовних вредности, овладавање природом и стварање материјалног богатства, (Константиновић-Вилић и Костић, 2011). Радно ангажовање осуђених треба бити у складу са њиховим психичким и физичким склоностима и способностима (Турковић, 2014). Из тог разлога, овакво ангажовање осуђених, треба да буде облик третмана, који је лишен сваке присиле, сачињен од свесних поступака, потреба и жеља осуђених (Константиновић-Вилић и Костић, 2011).

Осуђенима су на располагању различити програми радног ангажовања, који су усмерени на њихову припрему за поновно укључивање у заједницу и лакше проналажење запослења након отпуста (Петровић и сар., 2017). Неке од најчешће описиваних програма у стручној литератури анализираћемо у делу који следи. Један број тих програма, који су настали и развили се у другим државама, пренети су и у затворски систем Србије. Њих, такође, анализирамо и сагледавамо услове за њихову реализацију и ефективност примене. Ипак, најчешћи вид радног ангажовања осуђених у затворима у Србији је рад за потребе затвора (хигијенски послови, рад у кухињи, библиотеци), у оквиру затворских пољопривредних добара (ратарство, сточарство, повртарство), рад у угоститељству и рад у занатским радионицама (Јованић, 2017).

5.1. Програм сертификације за унапређење затворске индустрије (Prison Industry Enhancement Certification Program - PIECP)

Конгрес САД је 1979. године одобрио Програм сертификације за унапређење затворске индустрије, који омогућава ангажовање осуђених код приватних послодаваца. Предвиђено је испуњење бројних услова за учешће у програму, као што су добровољност радног ангажовања, постојање накнаде за рад, услови рада што сличнији условима на слободи, регулисање одбитака од зараде за порезе, смештај, издржавање породице и накнаду за жртве, али не преко 80% висине зараде (Sliva & Samimi, 2018). Програм има два основна циља. Први је избор начина ангажовања, који омогућава осуђенима да дају допринос друштву, надокнаде трошкове њиховог затварања, надокнаде штете жртвама и

да подрже њихове породице. Други циљ је смањење броја осуђених, који пасивно проводе време на извршењу казне затвора, унапређење радних вештина и побољшање могућности за успешну ресоцијализацију (Sliva & Samimi, 2018).

Овај програм је омогућио коришћење осуђеничке радне снаге, од стране приватних корпорација, у пословима који нису ограничени међудржавном трговином и савезним набавкама. Упошљавање осуђених, под овим условима, користиле су неке од највећих корпорација као што су Boeing, Microsoft, McDonald's, и Walmart (Sliva & Samimi, 2018). Програмом се подстиче сарадња државних органа и приватног сектора, у циљу упошљавања осуђених. Осуђени имају могућност да буду упошљени на технички захтевнијим пословима, код приватног послодавца, што им доноси већу зараду. На таквим пословима стичу искуство са којим постају конкурентнији на тржишту (Турковић, 2014). Пошто програм обухвата оне послове који се заснивају на међудржавној трговини, проценат укључених је релативно мали. Број ангажованих осуђених у овим програмима 2015. године је био око 5000. Осуђенима укљученим у ове програме је загарантована просечна локална зарада, али они у просеку зарађују око 1 USA долар на сат, док осуђени који нису радно ангажовани у приватном сектору, зарађују 12 до 40 центи на сат. Истовремено, власник највећег броја затворских установа у САД (Corrections Corporation of America - CCA), по уписаном осуђеном, остварује профит. Дуже казне и већи број осуђених доприносе и повећању профита, те ова организација улаже новац у лобирање и утицај на креаторе и доносиоце прописа, са циљем поштравања казнене политике. Такође, корпорације које унајмљују осуђеничку радну снагу имају користи, јер је она јефтинија од запошљавања радника са тржишта рада (Sliva & Samimi, 2018).

Негативан исход, у оваквој ситуацији, када корпорације стварају велике профите, кроз унајмљивање осуђеничке радне снаге, је тај да се подстичу затворске казне. САД има преко два милиона људи у затвору и већу стопу затворских казни од већине држава на свету (Sliva & Samimi, 2018). Када се погледа и структура затворске популације, видимо да су то најчешће мушкарци (око 90% осуђених, што значи да имају 14 пута већу стопу осуђиваности у односу на жене), афроамериканци и латино-американци, сиромашни, а највећу стопу осуђиваности имају стари између 20 и 30 година, што представља најпогоднију популацију за радно ангажовање (Pelaez, 2008; Tsai & Scommegna, 2012). Иако принципи овог програма предвиђају заштиту права осуђених и промовишу развој

вештина и лични избор осуђених, када је у питању врста посла, у пракси се такве заштите често заобилазе и радно ангажовање се прилагођава потребама послодавца. Услови рада, због недостатка квалитетне исхране и недовољних пауза у току рада, нису на завидном нивоу. Ово је посебно изражено када је реч о раду на отвореном. Такође, осуђени се не разврставају по старости, нити по здравственом стању (Sliva & Samimi, 2018).

Истраживање (Сох, 2009), рађено на узорку од 890 осуђених који су отпуштени из затвора у периоду од јануара 1996. до јуна 2001. године у пет држава САД-а, показује да осуђени могу да имају користи од оваквог начина радног ангажовања, у смислу унапређивања радних вештина и будућег запошљавања. Такође, утврђен је утицај на смањење рецидивизма. Учесници Програма сертификације за унапређење затворске индустрије рецидивирају око 30% мање од осуђених који нису учествовали у овом програму када се рецидивизам посматра као поновно хапшење. Док приликом упоређивања рецидивизма као поновне осуђиваности, између учесника овог програма и оних који нису учествовали, није утврђена статистички значајна разлика. Такође, утврђено је да учесници програма дуже задржавају посао након отпуста из затвора (Сох, 2009).

Друго истраживање (Smith et al., 2006) је рађено у истом периоду као и претходно, од 1996. до 2001. године. Узорак је чинило 6464 осуђених, који су били на извршењу казне у 46 затвора, у пет савезних држава САД, а који су подељени у три групе. Прву групу су чинили учесници програма, другу радно ангажовани у традиционалној затворској индустрији (ТИ) и трећу осуђени који нису учествовали у програмима радног ангажовања (ОТВ). Резултати показују да учесници програма имају мању стопу рецидивизма и да до рецидивизма долази након више времена, него код друге две групе осуђених.

Истраживање (Smith et al., 2006) је показало да 59% учесника програма није било поново хапшено након отпуста из затвора, док је у другим групама тај проценат био 52,6% односно 52,3%. Учесници Програма сертификације за унапређење затворске индустрије нису били хапшени у првој години од отпуста у 82,5% случајева, док је у ТИ то случај са 76,8%, а у ОТВ у 76,2% случајева. Током периода истраживања, 77,9% учесника програма није било поново осуђивано, док је у ТИ групи то случај са 75,2%, а у ОТВ групи 73,6% бивших осуђених. У овом периоду 93% учесника програма није поново било на извршењу казне затвора, док је у друге две групе то случај са 90,4% и 89% бивших осуђених. Они који учествују у овом програму брже налазе посао и дуже га задржавају у односу на друге

осуђене. У првих три месеца од изласка из затвора, 55% учесника програма се запослило, док је то учинило 40% из друге две посматране групе. Након годину дана и три месеца 20% учесника није било запослено, док је у друге две групе проценат незапослених износио 30%. Континуитет од годину дана запослености је имало 48,6%, а запосленост у континуитету од три године имало је 13,7% осуђених, који су били укључени у програм. Континуитет од годину дана је остварило 40,4% осуђених у ТИ групи, а 38,5% у ОТВ групи, а од три године имало је по 10,3% осуђених у овим групама (Smith et al., 2006).

Иако су резултати несумњиво позитивни, када је у питању учешће у овом програму, мора се напоменути да начин одабира узорка и сврставање у групе није био случајан. Учесће осуђених у програмима је било добровољно и они су били интервјуисани од стране потенцијалних послодаваца, што није био случај са онима који нису били ангажовани у радним програмима. С обзиром на добровољност учешћа када су у питању учесници Програма сертификације за унапређење затворске индустрије и осуђени у ТИ групи за разлику од осуђених у ОТВ групи, може се претпоставити да постоји разлика у мотивисаности и животним околностима која је могла утицати на разлике у резултатима истраживања. Иако су аутори Смит и сарадници (Smith et al., 2006) настојали да групе учине копаративним уједначавајући их по демографским подацима и дужини казне, ипак, остаје чињеница да није коришћен метод случајног избора. Због тога се може довести у питање утицај програма на разлике у резултатима између група осуђених (Moses & Smith, 2007).

5.2. Програми радног одсуства

Програми радног одсуства реализују се у САД и представљају прилику осуђенима за лакше проналажење запослења и успешнији постпенални прихват. Подразумевају да осуђени, којима је остао кратак временски период до отпуста, раде у заједници, а да време ван радног времена проводе у затвору или у заједничким стамбеним објектима ван затвора. Осуђени, који учествују у овим програмима, имају зараду, што им омогућава уштеду новаца, који могу да искористе након изласка из затвора. Затвори имају уштеду на трошковима извршења казне, што је и један од разлога што се овај програм примењује у 49 америчких савезних држава (Duwe, 2015). Програм пружа шансу за сигуран посао и

стални смештај. Намењен је мање ризичним осуђенима и током програма они се подвргавају тестовима на алкохол и дроге, те уколико постоји потреба, морају учествовати у програмима одвикавања. Просечно трајање програма је четири месеца, а осуђени може бити искључен раније, уколико прекрши правила или почини ново кривично дело (Петровић, и сар., 2017).

Резултати истраживања утицаја програма радног одсуства на рецидивизам су неконзистентни. Програм Кућа у Елсворту (Ellsworth House) се спроводио у Сан Матеу у Калифорнији, а заснован је на принципима програма радног одсуства. Истраживањем (Lamb & Goertzel, 1974) је обухваћен период од годину дана праћења осуђених након отпуста, а током кога су били у контакту са пробационим службеником. Шест месеци након отпуста је праћено 52 осуђених, а 31 осуђени је посматран годину дана. Као контролна група, посматрани су осуђени који су у истом периоду извршавали казну затвора и нису учествовали у програму радног одсуства. У овој групи је, на шест месеци, посматрано 58 осуђених, а на годину дана 31 осуђени (Lamb & Goertzel, 1974). Програм је показао добре резултате када су у питању контакти са друштвом, породицом, унапређење радних вештина и повећање стопе запослености, како у току извршења казне, тако и након отпуста. С друге стране, стопа рецидивизма, који је у овом истраживању дефинисан као поновна осуда на казну затвора или опозив пробације, код учесника програма је, након шест месеци, износила 27%, а након годину дана 35%, док је код контролне групе проценат рецидива, након шест месеци износио 17%, а након годину дана 29% (Lamb & Goertzel, 1974).

Евалуација програма радног одсуства (Witte, 1977) рађена у Северној Каролини, је обухватила 453 осуђена, који су били на извршењу затворске казне у периоду од 1969. до 1971. године. Осуђени су подељени у групу која је учествовала у програму и у контролну групу, која није учествовала. Резултати показују уштеду у државном буџету, када су у питању трошкови затвора, повећање зараде осуђених, што утиче на њихово самопоуздање приликом запошљавања и увећану мотивацију за касније ступање у радни однос (Witte, 1977). Новац, који су осуђени зарадили током програма радног одсуства, омогућио им је да обезбеде егзистенцију, док се не укаже одговарајуће запослење. За разлику од њих, осуђени који нису учествовали у програму, били су принуђени да прихвате први понуђени посао, што им је донело у просеку нижу зараду.

Поред тога, посматрајући податке самоизвештавања, учешће у програму је помогло запошљавању осуђених у 39% случајева, што је допринело да период потраге за послом буде дупло краћи, у односу на контролну групу. У 16% случајева стечене вештине, током програма, утицале су на запослење, док је стечено искуство утицало у 25% случајева. Учесници програма су, у 33% случајева, тврдили да им је контакт са друштвеном заједницом, током програма, знатно олакшао реинтеграцију (Witte, 1977). Ипак, не постоје резултати који указују на позитиван утицај програма на рецидивизам. Утврђено је да је 82% учесника програма поново ухапшено, а 76% поново осуђено, док је из контролне групе ухапшено 78%, а поново осуђено 70% (Witte, 1977).

Истраживање (Drake, 2007) рађено у 15 затворских установа, у Вашингтону, праћењем осуђених који су били на извршењу затворске казне у периоду од 1998. до 2003. године, имало је за циљ утврђивање евентуалног смањења стопе рецидивизма након учешћа у програму радног одсуства. Узорак је чинило 35.475 осуђених, од којих су 11.413 били учесници овог програма. За контролну групу одабрано је 3913 осуђених који су изашли из затвора у истом периоду, а, иако су испуњавали све критеријуме, нису учествовали у програму радног одсуства (Drake, 2007). Утврђено је статистички значајно смањење стопе укупног рецидивизма (обухвата и прекршаје, кривична дела и насилна кривична дела), односно учесници програма су рецидивирали по стопи од 58%, док су остали осуђени рецидивирали по стопи од 61%. Када су у питању поновљена кривична дела, учесници програма су рецидивирали по стопи од 45%, а остали осуђени по стопи од 47% што представља минималну разлику. Док је утврђено да нема статистички значајне разлике код понављања насилних кривичних дела. Ово смањење рецидивизма је допринело уштеди од 2.300 долара по учеснику програма, посматрајући смањење буџетских трошкова и штете нанете жртвама криминала (Drake, 2007).

Евалуација програма радног одсуства у затворима у Минесоти (Duwe, 2015) обухвата период од 2007. до 2010. године. У том периоду је из затвора изашло 1.785 осуђених, који су били учесници програма и 6.841 осуђених, који нису учествовали у програму, а од којих је одабрано 1.785 осуђених, који су испуњавали критеријуме програма, али нису били учесници. Рецидивизам је праћен до краја 2012. године. У овом периоду је 423 осуђених, односно 24%, прекршило правила програма и искључено. Резултати (Duwe, 2015) показују да је код учесника програма смањен рецидивизам за 16%,

када су у питању поновна хапшења, 14% када су у питању поновне осуде и 17% за поновну осуду на затворску казну. Уколико се узме у обзир и кршење правила, које доводи до прекида учешћа у програму и враћања осуђеног на извршење казне затвора, нема смањења стопе рецидивизма, већ се ризик повећава за 78%. Истраживање је показало да је 84% учесника програма пронашло посао у року од две године, док је то случај код 45% осуђених који нису учествовали у програму (Duwe, 2015).

5.3. Програм приступачних домова

Програм приступачних домова осмишљен како би осуђени стицали практична искуства у грађевинарству, тако што, у сарадњи са локалним непрофитним организацијама, праве или реновирају куће по ниским ценама, за сиромашно становништво у заједници (Петровић и сар., 2017). У пролеће 1996. године Гувернер Јужне Дакоте, Бил Џенклоу (Bill Janklow) је предложио програм изградње јефтиних кућа под називом „Гувернеров пројекат приступачних кућа“ (Governor’s Affordable House Project), у чијој изградњи би учествовали осуђени, као јефтинија радна снага. Идеја пројекта је била да осуђени, кроз рад, постану продуктивни чланови друштва и да се кроз стицање радних навика редукује рецидивизам. С друге стране, обезбеђују се куће, које су финансијски приступачније онима којима је то неопходно.

Програм се првобитно спроводио у затвору Вест Фарм (West Farm) у Су Фолсу (Јужна Дакота) и обухватао је групу од 12 осуђених. Пошто се брзо развио, центар спровођења пројекта је пресељен у државни затвор у Спрингфилду (Јужна Дакота) и укључивао је 140 осуђених (South Dakota Department of Corrections, 2020). Програм приступачних домова је спровођен и у Минесоти, САД. Да би стекли услов за учешће у програму, осуђени су морали бити на извршењу затворске казне у затворима са минималним обезбеђењем. У програм нису могли бити укључени осуђени који су чинили дисциплинске преступе, покушали бекство у претходних пет година, осуђени због кривичног дела против полне слободе, као ни они, који су у последњих шест месеци чинили прекршаје, који су резултирали изолацијом или продужењем затворске казне. Услов је да се осуђени не сматрају ризичним за друштвену заједницу, да показују

мотивацију и позитиван став према радном ангажовању и да су физички способни за учешће у програму (Петровић и сар., 2017).

Евалуација програма је спроведена од 1998. до 2005. године (Bohmert & Duwe, 2012) и обухватила је 224 учесника програма и 224 осуђена који нису учествовали у програму (као контролну групу), а изашли су из затвора у Минесоти у овом периоду.

Анализа резултата упућује на закључак да осуђени, који су учествовали у програму, имају већу стопу запослења, провели су више сати на раду и имали су већу зараду, када су у питању послови у грађевинарству. Шансе за проналажење посла су 14,7% веће у групи осуђених који су учествовали у програму. Ипак, уколико се изузме запослење у области грађевинарства, нема статистички значајне разлике. Разлог оваквог резултата је усмереност програма на упошљавање осуђених у грађевинарству. Аутори (Bohmert & Duwe, 2012) у овом истраживању рецидивизам дефинишу као поновно хапшење, поновна осуђиваност, поновна инкарцерацији или повратак у затвор по било ком основу. Код осуђених који су успешно окончали учешће у програму, забележена је нижа стопа рецидивизма за 10,9%. Међутим, уочено је да су они осуђени који су започели учешће у програму, али га нису завршили до краја, рецидивирали у 10,1% случајева чешће, него они осуђени који нису учествовали у програму. Узимајући у обзир и овај податак, укупно гледано, између учесника и неучесника програма нема статистички значајне разлике, када је у питању стопа рецидивизма (Bohmert & Duwe, 2012).

Аутори (Bohmert & Duwe, 2012) наводе да програм доприноси смањењу рецидивизма једино у склопу ширих третманских активности, док посматрано засебно, не остварује значајан утицај, што се може објаснити чињеницом да смањење рецидивизма није био основни циљ програма. Као циљ, дефинисано је стицање радних навика и вештина, које ће допринети запослењу, као и допринос друштву кроз обезбеђивање јефтинијих стамбених објеката (Bohmert & Duwe, 2012). Иако није постављено као циљ, смањење рецидива се може индиректно постићи повећавањем могућности запослења.

Како наводе аутори (Петровић и Јованић, 2019), недостатак посла након изласка из затвора, представља подстицај за чињење кривичних дела, док запослење ствара обавезу и разлог који одвраћа од криминала. Бројни аутори (Crutchfield & Pitchford, 1997; Duwe & Clark, 2014; Huiras et al., 2000; Mohammed & Mohamed, 2015; Uggen, 1999, према: Петровић и Јованић, 2019) потврђују ову повезаност запослења и смањења стопе

рецидивизма. Истичу да је мање вероватно поновно чињење кривичног дела, уколико бивши осуђени има сталан и стабилан посао, који сматра задовољавајућим, те повратак криминалу и враћање у затвор сматра већом штетом него коришћу (Петровић и Јованић, 2019).

5.4. МИНКОР (MINNCOR) програм

Још један од програма, који се спроводио у затворском систему Минесоте је МИНКОР, чији је циљ био смислено радно ангажовање осуђених, како би се смањили трошкови затвора. Истовремено, осуђени стичу вештине и радне навике, што може да им помогне при запошљавању у постпеналном периоду (Duwe & McNeeley, 2017).

У оквиру овог програма осуђени учествују у производњи и пружању услуга у различитим областима, као што су израда намештаја, одеће, штампање, перионице веша. Програм је покренут 1994. године, а да би осуђени учествовали у њему, морали су да испуне одређене услове, а такође могу бити и искључени из програма, уколико прекрше прописана правила (Duwe & McNeeley, 2017). За учешће у програму потребно је да осуђени попуни пријаву и конкурише за посао. Приликом одабира, у обзир се узимају искуство и радна биографија, понашање осуђеног у затвору, образовне потребе и безбедносна питања. Не постоје посебни критеријуми, када је образовање у питању, мада предност имају они осуђени који су завршили стручно оспособљавање у затвору. Ипак, поједини послодавци захтевају средњи ниво образовања или сновни ниво писмености (Office of the Legislative Auditor, 2009).

Како би осуђени могли успешније да искористе радно искуство, стечено учешћем у МИНКОР програму, од 2006. године, реализује се Програм запослења (EMPLOY). Право учешћа у Програму запослења имају осуђени који су остварили радно искуство од минимум шест месеци у МИНКОР програму и нису били искључени због кршења правила. Учесће у Програму запослења започиње 60 до 90 дана пре отпуста, а састоји се из обуке осуђених у састављању радне биографије, техникама претраживања слободних радних места, обављању интервјуа са послодавцем (Duwe, 2012). Непосредно пред отпуст, службеник ангажован на програму, претражује огласе за посао на географском подручју на коме ће осуђени становати и радити, контактира потенцијалне послодавце, проверава услове запошљавања и обавештава их о могућности ослобађања дела пореза, уколико

запосле учесника програма (Duwe, 2012). За разлику од већине других, овај програм, и након отпуста прати укључивање осуђених у друштво и пружа им помоћ и подршку у том процесу наредних година дана. Током тог периода, одржавају се састанци између службеника и бившег осуђеног, на којима се утврђује напредак у процесу реинтеграције и пружа се стручна помоћ у развоју професионалне каријере (Duwe, 2012).

Од 2007. до 2011. године, из затворског система Минесоте, отпуштено је 26.925 осуђених, од којих је 3.072 учествовало у МИНКОР програму, што чини 11% (Duwe & McNeeley, 2017). Истраживање спроведено у јуну 2016. године је обухватило овај период, како би се након пет година од отпуста утврдио утицај програма на рецидивизам и запошљавање. Поред групе од 3.072 осуђених, који су учествовали у програму, истраживање је обухватило и контролну групу, од 3.072 осуђених, који нису учествовали у програму (Duwe & McNeeley, 2017). Резултати показују да учешће у програму нема позитивног утицаја на чињење дисциплинских прекршаја, током извршења казне. Напротив, учесници програма су чешће дисциплински кажњавани (40% учесника за разлику од 33% осуђених из контролне групе, али је период до чињења првог прекршаја био дужи). Показује се статистички значајан утицај на постпенално запошљавање, јер се за 24% више запосле учесници програма, а након пет година проценат запослености је за 21% већи него у контролној групи. Учесници МИНКОР нису остварили већу сатницу, али су имали већи укупан број радних сати и самим тим и већу укупну зараду. Када је у питању утицај на рецидивизам, није остварена статистички значајна разлика између група ни у једној од четири врсте рецидивизма које су дефинисане у истраживању (поновно хапшење, поновна осуђиваност, повратак у затвор због новог кривичног дела или прекид учешћа у програму због кршења правила) (Duwe & McNeeley, 2017).

Истраживање утицаја Програма запослења на рецидивизам и запошљавање (Duwe, 2012) обухватило је узорак од 232 осуђена који су учествовали у Програму запослења, и 232 осуђена који су чинили контролну групу (нису учествовали у програму иако су испунили све критеријуме за учествовање). Сви осуђени су извршили казну у периоду од јула 2006. до децембра 2008. године у затворима Минесоте. Од 232 учесника Програма запослења, њих 65 (28%) је успешно окончао програм у целости, 43 (19%) је успешно учествовало у програму до отпуста из затвора, док је 124 (53%) искључено из програма. Од оних осуђених који су искључени, 49 је искључено пре окончања извршења казне, а

најчешћи разлози су били одбијање учешћа, отпуштање са посла или дисциплински прекршаји. Њих 75 је искључено из програма након повратка на слободу, углавном због прекида контакта са службеницима програма (Duwe, 2012).

Резултати истраживања су показали значајно смањење рецидивизма код учесника EMPLOY програма у односу на контролну групу, од 32% када је у питању поновна осуђиваност, 35% за поновно хапшење и 55% за казну затвора. При томе, најбољи резултати су постигнути код оних осуђених који су успешно окончали програм до краја, док су најлошији били код оних који су искључени. Када је у питању запошљавање, 76% учесника се запослило и одржало запослење током прве године, док је то случај код 67% осуђених из контролне групе. Учесници програма су имали већу зараду по радном сату, већи број радних сати, током периода истраживања, и самим тим и већу укупну зараду. Ови резултати доводе до закључка да се већа успешност програма може постићи уколико се активности програма не окончавају након извршења казне затвора, већ се преносе и на постпенални период (Duwe, 2012).

5.5. Програм обуке у симулацији реалних услова (Free Venture и Joint Venture)

Програм обуке у симулацији реалних услова (The Free Venture Program - FVP) омогућава ревитализацију затворске индустрије, а време осуђених проведено у затвору, претвара у продуктивно искоришћено. За учешће у програму потребно је да осуђени буду упошљени у реалном радом окружењу, да кроз рад надокнаде трошкове извршења казне затвора, порезе, социјалне трошкове, трошкове реституције жртвама (Петровић, и сар., 2017). Кроз програм, затворска индустрија добија финансијски подстицај, постаје самоодржива и омогућава успешнију реинтеграцију осуђених, који стичу искуство у реалним условима пословања.

Програм је спровођен у седам држава САД. Затвори су, кроз програм, успоставили партнерску сарадњу са послодавцима, тако да се производи из затвора налазе у слободној продаји на тржишту (Петровић, и сар., 2017). Намера је била да се кроз сарадњу са приватним сектором традиционална затворска индустрија трансформише у модернију и економски исплативију. Очекивало се да се кроз остваривање услова рада и продуктивности, који су приближни онима у приватним компанијама, постигне

профитабилна затворска економија, а истовремено да осуђени стичу вештине и знања, која су потребна за рад у тим компанијама (Genereal Accounting Office, 1982).

Реализација програма је обухватала следеће елементе: пуна радна недеља за осуђене, зарада заснована на резултату рада, имплементација стандарда производње који постоје на слободном тржишту, могућност напредовања осуђеног до места пословође, самоодрживост пословања, стварање механизма за постпенално запошљавање осуђених (Office of Justice Assistance, 1980). Циљеви су делимично остварени, а напредак затворске индустрије је био спор. Као разлог за то означене су неусклађености у процедурама и технологији рада у затвору и у приватном сектору, као и радно време у оквиру програма које је било испод осам сати дневно. Програм није обезбедио довољну постпеналну подршку осуђенима, тако да је стопа запошљавања након отпуста била нижа од очекиване (Genereal Accounting Office, 1982).

Данас, Калифорнијска затворска индустрија (California Prison Industry Authority - CALPIA), која запошљава око 7500 осуђених у оквиру Калифорнијског затворског система (California Department of Corrections and Rehabilitation - CDCR), спроводи Програм обуке у симулацији реалних услова, који је намењен за малолетне преступнике. Поред тога, спроводи се и програм са готово истим условима, али намењен пунолетним преступницима (Joint Venture Program).

Оба програма представљају партнерство државе Калифорније и приватних предузетника у спровођењу рехабилитационог пројекта, који пружа могућност осуђенима да стекну радно искуство, навике и вештине, а истовремено и финансијску корист предузетницима. Зарада запослених се увећава за 2,5% на сваких 2080 радних часова, а расподељује се тако што се 20% издваја за трошкове CDCR, 20% се користи за надокнаду жртвама кривичног дела или за финансирање програма подршке жртвама, 20% се уплаћује породици осуђеног за трошкове суђења, 20% се одваја на депозит осуђеног, као уштеђевина, и 20% добија осуђени за личне трошкове (California Prison Industry Authority, 2020).

5.6. Програми интервенција уз помоћ животиња

Један од модела програма, који се све чешће примењује у затворима у свету, а отпочео је и у Србији у КПЗ Сремска Митровица, подразумева спровођење различитих активности које укључују интеракцију осуђених и животиња. То су различити програми који се могу подвести под заједнички назив Програми интервенција уз помоћ животиња (Animal Assisted Interventions).

Ови програми остварују двоструку корист. С једне стране, утичу на осуђене да напусте антисоцијалне ставове, промене девијантне и криминалне моделе понашања и стекну нове вештине и знања, што ће им омогућити да се, након извршене казне, успешно реинтегришу у друштво и као крајњи циљ смањи рецидивизам. С друге стране, побољшава се квалитет и проширују капацитети за збрињавање болесних, повређених и напуштених животиња (Новковић, 2018).

Најзаступљенији модели програма рада са осуђенима, кроз интеракцију са животињама, су програми рада уз помоћ паса. Квалитативне анализе показују да рад са псима, на психолошком нивоу, доприноси позитивним променама код осуђених (Новковић, 2018). Кинолошки програм „Позитивно усмерење“ (The Pawsitive Direction), који се спроводи у затвору Нова установа (Nova Institution for Women) у граду Труро (Нова Шкотска, Канада), обухвата осуђене жене. Организован је у више фаза. Најпре се спроводи теоријска настава, која обухвата знања о псима, технике рада, заштиту и негу. Затим се прелази на обуку паса, успостављање односа међусобног поштовања и контроле понашања пса. У трећу фазу прелазе најуспешније осуђене, које настављају са дресуром на вишем нивоу. Друга и трећа фаза подразумевају двадесетчетворочасовну бригу о псима, седам дана у недељи (Richardson-Taylor & Blanchette, 2001).

Евалуација (Richardson-Taylor & Blanchette, 2001) програма обухватила је 42 осуђене жене и 67 запослених. Резултати показују да рад са псима доводи до повећања осећаја самопоуздања, смањења депресивности, осећања усамљености, повећања самоефикасности, побољшања самоконтроле, и унапређења интерперсоналних односа код осуђених жена (Richardson-Taylor & Blanchette, 2001).

„Пројекат пас“ (Project POOCH) се спроводи од 1993. године у васпитно-поправној установи у Орегону (MacLaren Youth Correctional Facility in Woodburn, Oregon), САД.

Састоји се од рада малолетника, смештених у овој установи, са псима из склоништа за напуштене животиње (Новковић, 2018). Малолетни осуђени у оквиру овог програма тренирају псе, брину се о њима и настоје да пси буду удомљени. Кроз тај рад показују смањено агресивно понашање, веће самопоуздање и већу способност тимског рада (Merriam & Davis, 2019). Истраживањем (Davis, 2007) које је обухватило интервјуисање 14 учесника програма, старости од 17 до 22 године, и запослене на програму, утврђено је да је, код учесника програма, дошло до смањења учесталости агресивног понашања и напретка у интерперсоналним односима, могућности рада са другима и развоја тимског духа (Davis, 2007 према: Merriam & Davis, 2019). Истраживање (Merriam, 2005) кроз интервјуисање корисника, показало је значајне позитивне ефекте на понашање осуђених, када су у питању поштовање ауторитета, социјалне интеракције и самопоуздање. Утврђен је нулти рецидивизам међу интервјуисаним корисницима, односно, ни један корисник није рецидивирао (Merriam, 2005 према: Merriam & Davis, 2019).

Још један програм рада са псима настао је у затвору за малолетнике у Полмонту (HMP & YOI Polmont, Scotland), у Шкотској, ангажовањем организације „Шапама у прогрес“ (Paws for Progress), а примењује се од 2011. године, као пројекат у сарадњи са шкотском Службом за извршење казне затвора и већим бројем заинтересованих и стручних удружења и установа. Ово је први програм у Великој Британији који се заснива на раду осуђених са псима, у циљу њихове припреме, кроз дресуру, за удомљавање (Leonardi, 2016). Састоји се од рада малолетних делинквената на дресури паса из азила, чиме се унапређује понашање паса и тиме повећавају њихове могућности да буду удомљени, а истовремено се утиче на побољшање понашања, знања и вештина малолетних корисника.

Програм се реализује тако што старији полазници служе као ментори новим полазницима, чиме им пружају подршку током напредовања, а и сами имају могућност да усаврше своја знања. Циљеви који се желе постићи овим програмом су побољшање понашања малолетних преступника; стицање знања која могу да буду од користи приликом запошљавања након отпуста; побољшање добробити паса и увећање шансе да буду удомљени (Батрићевић, 2019).

Аутори (Leonardi et al., 2017) су у истраживању, од јула 2011. до јула 2014. године, пратили 70 корисника програма. Резултати указују да су корисници веома задовољни

активностима у оквиру програма, да их сматрају корисним, да су приликом учешћа показали велики ентузијазам и да је 95% учесника завршило програм до краја, а 64 учесника, односно 91% су напредовали до статуса ментора новим корисницима. Готово сви учесници, 98%, су показали високу мотивисаност према програму, 64% сматра да су унапредили вештине које су повезане са могућношћу будућег запослења, а 61% да су побољшали вештине учења. Корисници програма су показали напредак, када су у питању скорови на скали интерперсоналних односа и резултати на упитнику за процену потреба, што значи да су унапредили своје компетенције. Уочен је значајно смањен број дисциплинског кажњавања, пре и после учешћа у програму. Након шест месеци је 90%, а након годину дана је 81% учесника наставио учешће у различитим активностима (образовним, специјализованим програмима, радном третману) (Leonardi et al., 2017).

Још један од програма заснованих на интеракцији осуђених са псима је „Шапе сврхе“ (Paws of Purpose), који спроводе организација Фондација животињска фарма (Animal Farm Foundation) и Одсек за извршење кривичних санкција града Њујорка, у затвору Рајкерс (Rikers Island). Програм се спроводи од 2016. године и заснива се на обуци паса за помоћ особама са инвалидитетом, од стране осуђених (Батрићевић, 2019). Пси, који су укључени у програм, живе са осуђенима и имају њихову двадесетчетворочасовну негу и збрињавање. Обука се спроводи под надзором сертификованог инструктора. Осуђени развијају осећај одговорности кроз рад на дресури паса, поштовање распореда активности и целокупна обука се одвија као тимски рад. Након завршеног програма осуђени добијају сертификат о завршеној обуци и професионалним знањима и вештинама, које могу да им помогну у постпеналном периоду (Батрићевић, 2019).

С обзиром на то да у Републици Србији не постоје законске препреке за увођење и спровођење третмана осуђених заснованог на интеракцији са животињама, у КПЗ Сремска Митровица је покренут програм рада са осуђенима уз помоћ паса под називом „Прихват за нови почетак“ (Новковић, 2018). Предност овог затвора за примену програма је та што се у оквиру њега већ налази прихватилиште за напуштене псе, чиме се избегава потреба да се осуђени свакодневно одводе до места где се пси налазе или да се пси доводе до осуђених. Како Новковић (2018) наводи, да би били укључени у програм, осуђени морају да испуне опште и специфичне критеријуме. Општи критеријуми су добровољност учешћа у програму, завршена основна школа, просечни интелектуални капацитети и способност

самопосматрања. Услов је да је до окончања извршења казне остало дуже од шест месеци. Специфични критеријуми подразумевају да осуђени није стручно оспособљен за неко занимање, да нема развијене радне навике, да испољава дисфункционално понашање, које указује на импулсивност и слабу контролу понашања, да нема развијену способност емпатије. Осуђени не сме да испољава психотичне или друге психолошке проблеме, који изискују индивидуални рад. Учесник програма не сме да буде осуђиван због кривичног дела убијања и злостављања животиња (Новковић, 2018).

Програм се спроводи у групама од четири до шест осуђених, што је оптималан број за рад на полигону, који се налази у оквиру затвора, у непосредној близини азила. Осуђени свакодневно обављају дресуру паса, а поред тога, одржавају просторије азила и самих паса (хране их, четкају). Сваки осуђени има свог пса са којим ради (Батрићевић, 2019). Програм се састоји из три сегмента. Најпре се осуђени едукују за рад са псима, затим следи њихов свакодневни рад са псима, у смислу дресуре и најзад, рад осуђених на одржавању хигијене простора у коме пси бораве и неговање паса. Програм траје између осам и десет недеља. За сада се програм спроводи само у полуотвореном делу затвора, са намером да се у будућности прошири и на затворени део, где би учешће у програму било награда за осуђене који се добро владају. Након окончања програма осуђени добијају сертификат о поседовању знања за рад са псима (Батрићевић, 2019). Истраживање (Новковић, 2018) је реализовано на узорку од 14 осуђених који су учествовали у програму, а казну извршавали у полуотвореном одељењу у КПЗ Сремска Митровица. Учесници су током трајања програма показали високу мотивисаност и сви су успешно окончали учешће у програму. Резултати квалитативне анализе показују да је, од стране осуђених, програм оцењен позитивно, да сматрају да су стекли нова знања и вештине, које су применљиве у пракси. Код себе примећују позитивне промене, када је у питању интерперсонална комуникација, осећај корисности, смиреност и самопоуздање. Примена психолошких мерних инструмената показала је промене у емпатији код осуђених, они су постали спремнији да показују разумевање за потребе и проблеме других. Први резултати анализе програма показују позитивне ефекте, али овакви програми су релативно нова појава у пеналној пракси и за сада је недовољно емпиријских истраживања како би се са сигурношћу говорило о њиховој корисности (Новковић, 2018).

5.7. Програм подршке стручном образовању и обуци у затворским установама Србије (VET пројекат)

У Србији је, током 2012. и 2013. године, покренут пилот пројекат „Подршка стручном образовању и обуци у затворским установама Србије“ (VET пројекат), у затворима у Пожаревцу, Нишу и Сремској Митровици. Пројектом је предвиђена обука за пет струка, дефицитарних на тржишту рада, а то су: пекарство, заваривање, штампање сито-штампом, столарство и повртарство. Многи осуђени су ово препознали као шансу да се обуче за рад, што ће им помоћи приликом запошљавања након отпуста, па је 95% полазника успешно оспособљено за рад (Илијић и сар., 2016). Очекивања од пројекта су била да ће постати сталан процес, да ће осуђени, који немају никакво занимање или имају неадекватно за тржиште рада, бити у могућности да, кроз доквалификације и преквалификације, обезбеде посао након отпуста и оснаже се за самосталан живот (Кнежић и Савић, 2013). Повезано са овим је очекивање да ће овај и слични програми повећати ефикасност укупног пенилошког третмана, у циљу смањивања рецидивизма.

Овакво очекивање подупиру и резултати спровођења програма у Аусталији. У студији Калана и Гарднера (Callan & Gardner, 2007, према: Кнежић и Илијић, 2016) на узорку од 6.021 осуђених, који су отпуштени из затвора од јула 2001. до новембра 2002. године у Аустралији, долази се до закључка да постоји јака веза између програма стручног образовања и рецидивизма. У овом истраживању рецидивизам је дефинисан као поновно враћање у притвор. У периоду праћења, две године након отпуста, рецидивирало је 23% осуђених који су прошли обуку и 32% оних који нису учествовали у програмима обуке (Кнежић и Илијић, 2016).

Истраживање и анализа поврата осуђених, који су прошли обуку кроз „Програм подршке стручном образовању и обуци у затворским установама Србије“ је извршено у сарадњи Организације за европску безбедност и сарадњу – Мисија у Србији и Института за криминолошка и социолошка истраживања, у периоду од јула 2017. до децембра 2017. године (Стевановић и сар., 2018). Истраживање је спроведено формирањем експерименталне (осуђени који су прошли обуку) и контролне групе (осуђени који нису прошли обуку у оквиру овог програма), које су уједначене по карактеристикама, што је услов за њихово поређење. Резултати нису оправдали поменута очекивања, јер разлике

између експерименталне и контролне групе, у односу на пенолошки поврат, нису постојале. Једнак број испитаника је рецидивирао у обе групе, по 18,4%.

Овај податак показује да пројекат није допринео остваривању основног циља, да осуђени не чине нова кривична дела. Ипак, ово не значи да програм није имао никаквог успеха. Он представља значајан искорак у раду са осуђенима и у повећању њихових могућности да након отпуста пронађу посао. Овакви програми нису сами довољни, већ су добра подлога за постпеналну помоћ и морају бити део ширег система помоћи осуђенима (Стевановић и сар., 2018).

5.8. Програм подршке у ресоцијализацији

Од 2014. године, организација „Help“ је у Србији учествовала у реализацији „Програма подршке у ресоцијализацији“, којим је до 2019. године обухваћено 17 затвора укључујући и КПЗ за малолетнике у Ваљеву и Специјалну затворску болницу у Београду.

Циљ програма је унапређење извршења кривичних санкција и постпенална помоћ. Остварује се кроз реализацију професионалне обуке осуђених за стицање знања и вештина. Обука омогућава радно ангажовање осуђених, током извршења казне, и успешну реинтеграцију након отпуста, повећавање могућности за запослење и samozапослење осуђених и кроз друге активности, које доприносе успешној ресоцијализацији (Help, 2020).

„Help“ је омогућио набавку опреме и машина за затворске радионице, чиме се побољшавају радни услови и могућности за радно ангажовање осуђених. Новом опремом је омогућено побољшање и повећање производње, у смислу асортимана и квалитета. У оквиру програма нагласак је стављен на стицање, очување и развој радних навика, радно ангажовање осуђених и стручно образовање. Укупно је 2695 особа, осуђених и запослених, било укључено у програме ове врсте. У циљу бољег преноса знања 88 запослених је прошло обуке за инструкторе. Осуђени су похађали обуке за кројача и за шивење, за столара, куvara, за рад у Autocad 2d и 3d, заваривање, производња алуминијумске и PVC столарије, за пекара, за водоинсталатера, технике штампања, CO2 заваривања, за рад на CNC машини, фризера, за радове у коњарству, за обука паса, за рад

на рачунару (Help, 2020). За стручно оспособљавање, поред запослених у Служби за обуку и упошљавање, унајмљују се и специјализоване агенције.

Предност при одабиру осуђених за учешће у програму имају они са завршеном основном школом. Интересовање за учешће међу осуђенима је велико, јер обуке трају кратко, па имају извештај завршетак (Национални механизам за превенцију тортуре, 2017). У сарадњи са Центром за људска права из Ниша, организоване су радионице на тему мотивације и укључивања на тржиште рада након отпуста и пружена је психосоцијална подршка осуђенима. Кроз ове радионице, осуђени су упућивани на који начин да се реинтегришу у друштво, отпочну сопствени бизнис или пронађу запослење, размењивали су искуства о променама до којих је дошло током извршења казне, како да препознају сопствене страхове који су препрека за успех у послу, како да контролишу негативне емоције и понашања и како да се конструктивно понашају у неповољним ситуацијама. Ове радионице је похађало 110 осуђених и чланова њихових породица. У делу програма који се односи на постпеналну подршку пружена је финансијска и стручна помоћ за 67 бивших осуђених, да отпочну сопствени посао. Области у којима су се бивши осуђени највише самозапошљавали су производња намештаја, одржавање аутомобила, производња хлеба и пекарских производа, фризерски салони, инсталација електричних уређаја и опреме (Help, 2020).

Сличне програме, организација “Help” спроводи и у другим државама. Тако је у Црној Гори заједно са Заводом за извршење кривичних санкција Црне Горе финансирала програм унапређења услова и могућности за радно ангажовање и стручно оспособљавање осуђених. Обновљени су објекти за узгој пилића и опремљени савременом опремом, новим појилицама и хранилицама и набављено је ново јато од 1500 кока носиља. Набављена је и ручна опрема за браварску и столарску радионицу. Укупно утрошена средства износе 60.000 евра. Завршена је обука и додељене су дипломе за девет осуђених (седам столара и два бравара) и обучена су и сертифицирована три заводска инструктора (два столара и један бравар), чиме су оспособљени за вршење практичне обуке осуђених (Zavod za izvršenje krivičnih sankcija Republike Crne Gore, 2019).

6. ДИСКУСИЈА

Николић (1994) истиче да се стопа рецидивизма често узима као мера неуспеха пеналне рехабилитације. Зато се смањењу ове стопе придаје велики значај и у теорији и у пракси. Када бивши осуђени, који је био обухваћен програмом рада, учини ново кривично дело, стиче се утисак да је програм у пеналној установи био непримерен, недовољан по интензитету или времену. Дејство појединих фактора на осуђеног повратника се дешава пре појаве рецидива, често још у периоду формирања његове личности. Зато је веома тешко, код неких осуђених, постићи запаженије резултате пеналног третмана (Николић, 1994). Утицај радног ангажовања осуђених на рецидивизам је условљен великим бројем фактора, који делују током извршења казне затвора, али и пре извршења и у постпеналном периоду. На понављање кривичног дела утичу ниво образовања, врста посла на коме је осуђени ангажован, током извршења казне затвора, али и који обавља у постпеналном периоду, предрасуде послодаваца и негативни ставови према бившим осуђеним, дужина одсуства са тржишта рада (Јованић, 2017). Истраживања, која се спроводе ради утврђивања утицаја програма радног ангажовања осуђених на рецидивизам, дају неконзистентне резултате. Са једне стране, постоје аутори (Duwe, 2015; Drake, 2007; Cox, 2009; Smith et al., 2006; Wilson, et al., 2000) који су утврдили позитивно дејство радног ангажовања на рецидивизам. С друге стране, постоје аутори (Bohmert & Duwe, 2012; Duwe & McNeeley, 2017; Lamb & Goertzel, 1974; Witte, 1977) који су утврдили да нема значајног утицаја или да тај утицај води повећању рецидивизма. Зато је потребно радити што квалитетније евалуације програма, како би се јасно утврдило који програму дају позитивне ефекте, а који не утичу на рецидивизам или утичу негативно (Tilley, 2010).

Пренасељеност затвора и висока стопа рецидивизма навели су пеналне установе да уводе образовне програме за осуђене, како би након повратка на слободу могли да се укључе у нормалне токове живота и кроз легално запослење организују живот (Patzelt et al., 2014).

Уколико осуђени кроз програме радног ангажовања стекну, одрже и унапреде радне вештине и навике, утолико ће имати веће шансе за запослење у постпеналном периоду (Cox, 2009; Duwe, 2012; Duwe & McNeeley, 2017; Lamb & Goertzel, 1974; Smith et al., 2006; Witte, 1977). Бившим осуђенима, који су током извршења казне затвора, кроз

образовање и радно оспособљавање, стекли стручну квалификацију и зато лакше долазе до сталног и стабилног посла, такво запослење може представљати протективни фактор у редукцији рецидивизма (Петровић и Јованић, 2019).

Аутори (Pager et al., 2009) наводе да од око 75% бивших осуђених, које углавном чине млађе особе нижег степена образовања, који остану незапослени годину дана након изласка из затвора, у року од три године рецидивирају 60% више од осталих осуђених, који се запосле након отпуста. С друге стране, постоје истраживања (Duwe & McNeeley, 2017; Lamb & Goertzel, 1974; Witte, 1977), којима је утврђено да запослење не доприноси смањењу рецидивизма. Додатно, истраживање (Alós et al., 2015) показује да радно ангажовање, током извршења казне затвора, не доприноси ни већој запошљивости, нити мањем рецидивизму током постпеналног периода.

Оно што може да умањи резултате програма радног ангажовања и стручног оспособљавања осуђених, јесу предрасуде које постоје у јавности и међу послодавцима. Зато осуђени након извршења казне затвора тешко налазе запослење, а често се као услов за заснивање радног односа тражи потврда о неосуђиваности, што њима „затвара врата“ ка легалним пословима (Јованић, 2017).

Боравак у затвору представља снажан ограничавајући фактор приликом обављања разговора за посао. У још неповољнијем положају су бивши осуђени, када се поред ове стигме додају и расне предрасуде, које постоје у неким друштвима, на пример, када је у питању афро-америчка популација у Њујорку (Pager et al., 2009). Аутори (Pager et al., 2009) су спровели истраживање на ову тему током девет месеци 2004. године у Њујорку. У том периоду је 250 особа слало фиктивне биографије на конкурсе за запослење. Сви они су били уједначени по критеријумима битним приликом избора кандидата (образовање, радно искуство, комуникацијске вештине, физички изглед). Ових 250 особа је било подељено у две групе, где припадници једне групе нису у фиктивној биографији навели ранију осуђиваност, док су у другој групи навели да су били осуђивани. Кандидати, који су осуђивани, су у 50% случајева мање позивани на разговор, од оних који нису осуђивани. При томе, тај проценат код Афро-америчке популације је 60%, док је код беле 30% (Pager et al., 2009). У неким државама је законски регулисано ограничење у могућности запошљавања бивших осуђених, на пример у областима здравства и просвете, и то ограничење постоји, иако врста осуде нема везе са обављањем ових професија.

Ограничења су чешћа када су у питању државне службе него приватни послодавци. Негативни ставови према бившим осуђенима постоје, без обзира на њихове стручне компетенције, а послодавци се чешће одлучују да запосле особу са мало или без радног искуства него бившег осуђеног (Јованић, 2017).

Неки аутори (Sampson & Laub, 1993, према: Јованић, 2017) сматрају да боравак у затвору има негативне последице на проналажење запослења, због дужег одсуства са тржишта рада. Тако осуђени на краће затворске казне имају веће шансе за запослење, од оних који су осуђени на дужу казну затвора. С друге стране, сматра се да осуђени на дуже казне затвора, могу учествовати у неком од програма професионалног оспособљавања, што им може повећати радне компетенције и повећати шансе за запослење (Pager et al., 2009). Такође, постоје ситуације у којима су послодавци спремнији да запосле бивше осуђене, јер у тим случајевима добијају државне субвенције. Додатно, некада се за лоше плаћен посао или посао који се обавља у лошим условима, не може пронаћи кандидат у некриминалном миљеу, па послодавци прибегавају запошљавању бивших осуђених, који су спремнији да обављају те послове, због недостатка алтернативе (Bumiller, 2015, према: Јованић, 2017).

Аутори (Alós et al., 2015) анализирају улогу осуђеничког рада и обука у затворима у процесу реинтеграције, а пре свега, запослења у постпеналном периоду. У анализи, полазе од чињенице да су многи осуђени били одвојени од света легалног рада пре извршења казне. Често имају ниско образовање и недостатак професионалних знања и вештина (Alós et al., 2015). Да би били ангажовани за одређени посао, у неким случајевима, осуђени морају прво да прођу одговарајуће обуке кроз затворске програме професионалног оспособљавања. Програми се усмеравају на обуку за различите занате и послове у индустрији затвора, а касније и на слободи (Јованић, 2017). Осуђени обављају многе послове од пољопривреде, занатских послова, одржавања затворске инфраструктуре. На пример, у САД, у 88% државних затвора, постоји неки од програма радног ангажовања, а упошљено је око 775.000 осуђених, док затвори остварују приход од 1,7 милијарди долара (Polinsky, 2017).

Многи осуђени имају низак ниво образовања. Аутор (Rhodes, 2008) наводи да у Британији 52% осуђених мушког пола и 71% женског пола немају одговарајућу квалификацију. Половина осуђених је испод основног нивоа знања читања, две трећине,

када је у питању рачунање и 80% испод основног нивоa знања писања. Ово су вештине које су услов за 96% радних места (Rhodes, 2008). У САД је 2004. године 36% осуђених у државним затворима имало образовни ниво испод средњошколског, док је тај проценат у општој популацији 19% (Davis et al, 2014, према: Петровић и Јованић, 2019). На основу података (Social Exclusion Unit, 2002), стопа незапослености бивших осуђених у Великој Британији је виша од стопе незапослености неосуђиваних грађана. Две трећине (67%) осуђених долазе у затвор као незапослени, што је око 13 пута више него у општој популацији (5%). Око 75% осуђених излази из затвора без обезбеђеног запослења. Око две трећине осуђених, који су запослени, изгуби посао након доласка на извршење казне затвора (Social Exclusion Unit, 2002). Такође, многи осуђени се враћају на слободу са дуговима и новчаним казнама, што им отежава реинтеграцију (Peled-Laskov et al., 2019). Према подацима (Travis, 2005), 56% ухапшених 1997. године, у САД, је било стално запослено, 12,5% је пре хапшења имало повремене или хонорарне послове, а 31,5% је било незапослено. Те године је стопа незапослености у САД износила 4,9%. Приходе остварене на илегалном тржишту је, након хапшења, пријавило 22% осуђених (Travis, 2005). Рехабилитација кроз програме радног ангажовања омогућава осуђенима да стекну потребне радне навике и вештине за запошљавање и пружа им прилику да напусте криминални начин живота. Због тога програми радног ангажовања представљају битну компоненту у рехабилитацији осуђених (Peled-Laskov et al., 2019).

Такође се наводи да је унапређивање резултата радног ангажовања скупо, јер осуђенима пружа ресурсе који у неким тренуцима, пре свега током економске кризе, нису доступни радницима на тржишту (Alós et al., 2015). Додатно, жеља за учешћем у процесима обуке и рада је неопходна. Једино мотивисан осуђени може да оствари позитивне исходе у овом процесу. Битан је и процес транзиције из криминалног начина живота у живот заснован на друштвено-прихватљивим вредностима.

Програми рада пружају корисна знања која омогућавају започињање новог живота, али проблем представљају старе социјалне везе са криминалним окружењем. Зато програми радног ангажовања могу да имају ефекта, само уз напуштање старих и стварање нових социјалних веза и контаката (Alós et al., 2015). Међутим, и поред стицања професионалне квалификације и искуства, бивши осуђени најчешће се запошљавају на најслабије плаћена и најнепожељнија радна места, а највећи проблем им је задржавање

запослења. Зато се програми обуке и рада морају фокусирати на индивидуалне склоности и потребе осуђених, како би им се повећала мотивација за напуштање криминалног начина живота и истрајавање на легалном запослењу (Alós et al., 2015). Додатно се наводи (Alós et al., 2015) да програми радног ангажовања нису оправдани само због доприноса процесу рехабилитације, већ и због боље структурираности временаведеног у затвору, стицања прихода од рада осуђених и побољшања дисциплине у затвору. Рад има важну улогу у структурирању свакодневног живота осуђених, и у учењу образаца понашања и навика, као што су самодисциплина, тачност и одговорност. Тако да, ако не доприноси директно рехабилитацији има посредан утицај. Аутори (Alós et al., 2015) закључују да рад у затворима има двоструку функцију: олакшавање контроле уређења свакодневног затворског живота и допринос ресоцијализацији осуђених (Alós et al., 2015).

На основу података које је пружио државни орган задужен за извршење кривичних санкција у држави Мисури (САД), аутор (Cronin, 2011) је дошао до закључка о повезаности вишег нивоа образовања осуђених са вишом стопом запослености и са нижом стопом рецидивизма. Праћено је 25.000 осуђених, који су изашли из затворског система Мисурија, у периоду од 2005. до 2008. године. Они су праћени до 2010. године, на основу података добијених од пробационих службеника. Резултати показују да су осуђени, који имају образовни ниво основне школе или нижи, и током извршења казне нису остварили напредак по том питању, након изласка из затвора имали запосленост по стопи од 45,7%, а рецидивирали су по стопи од 53,7%. Осуђени који су током извршења казне стекли ниво стручне квалификације еквивалентан средњој школи, остварили су запосленост од 58,6%, а рецидивирали (повратак у затвор у року од две године) у 40,1% случајева (Cronin, 2011).

Истраживање (Alós et al., 2015) је обухватило популацију осуђених шпанског порекла, који су отпуштени из каталонских затвора, у периоду од 1. јануара 2004. до 31. децембра 2007. године. Популацију је чинило 3875 бивших осуђених, али за истраживање је било доступно 3225 бивших осуђених, односно 83,2% ове популације. Резултати показују да је 1407 бивших осуђених, односно 43,6%, било запослено, у неком тренутку након пуштања на слободу; око половине овог броја је било запослено мање од три месеца годишње; 33,4% није било легално запослено; а 22,9% је рецидивирало (Alós et al., 2015). Од 1407 бивших осуђених, који су у неком тренутку били запослени, на дан 30. јуна 2010. године, њих 313, односно 22,2% је и даље било запослено, а 1080 је изгубило посао, док је

14 пензионисано. Међу осуђенима, који су били радно ангажовани у затвору, запослило се 45,5%; незапослених је било 24,3%; а рецидивирало је 30,2%. Међу онима који нису били радно ангажовани, запослило се 42,2%, није било запослено 40,6%, а рецидивирало је 17,2% (Alós et al., 2015). Истовремено, бивши осуђени, који су узимали учешће у радним активностима и обукама, имају краће укупно радно време и краће уговоре од оних који нису учествовали у овим активностима. Из ових резултата би се могло закључити да радно ангажовање нема снажан утицај на запошљивост осуђеничке популације, након отпуста. Аргументи који то подржавају су да радно ангажовање није довољно професионално оријентисано, а такође да значајан број осуђених прилагођава своје понашање условима у затвору и прихватају учествовање у понуђеним активностима ради „убијања времена“, стицања прихода и додатних привилегија због доброг понашања (Alós et al., 2015).

С друге стране, треба додати и то да обуке и радни ангажман похађају углавном млађи осуђени, који на тржишту рада ређе налазе стабилне послове. Друго, 78,1% осуђених на краће казне, до годину дана, не узимају учешћа у обукама и радним активностима, јер често нема довољно времена за реализацију оваквих програма, а они су група са бољим шансама за запослење, јер краћи временски период проводе ван тржишта рада. Такође, осуђени са високим образовањем, који имају бољу позицију на тржишту рада, обично нису радно ангажовани, нити похађају обуке за доквалификацију и преквалификацију (Alós et al., 2015).

Разматрањем односа квалитета посла, на коме су осуђени ангажовани током извршења казне затвора и у постпеналном периоду, и рецидивизма, утврђена је негативна корелација квалитета и врсте посла и рецидивизма. Код осуђених који обављају послове који подразумевају нижи степен образовања, нижу плату и мање су пожељни, јавља се виши степен поврата у односу на оне који обављају послове са вишим степеном стручне спреме, боље су плаћени и боље вредновани у друштву (Јованић, 2017).

Истраживање (Uggen, 1999) које је спроведено на узорку од 445 осуђених, који су се запослили након отпуста из затвора, указује да осуђени који обављају послове који не захтевају стручна знања и вештине имају стопу рецидивизма од 31% до 41%, зависно од делатности. Код осуђених, који су обављали послове који захтевају вишу стручну квалификацију, вештине и техничка знања, што је обављало око 10% осуђених, постојала

је стопа рецидивизма испод 10% (Uggen, 1999). Ипак, ефекти квалитета посла могу варирати у зависности од тежине, врсте и учесталости чињења кривичних дела. Иако (Uggen, 1999) не испитује ове разлике у ефектима, закључује да је ефекат квалитета посла снажнији када су у питању економски мотивисана кривична дела (провале, пљачке, продаја наркотика, преваре, проституција) него неекономски мотивисана (Uggen, 1999).

На виши степен рецидивизма утицала је и историја претходних хапшења, али и послови који су стварали изазове за чињење кривичних дела, на пример, рад у трговини са новцем. Најнижу стопу поврата имали су они бивши осуђени који су током извршења казне затвора и касније обављали послове у оквиру занатских занимања и са вишим степеном стручности и вештина (Јованић, 2017).

Јованић (2017) наводи да разлике у смањењу рецидивизма можемо тумачити разликама у намени, врсти и трајању програма, као и у карактеристикама осуђених који су учествовали у њима. Мета-анализа (Wilson et al., 2000) 33 студије које обухватају 53 програма, пореди програме образовања, стручног оспособљавања и радног ангажовања осуђених, док су контролне групе у овим студијама углавном чинили осуђени који нису учествовали у програмима, који су од значаја за ово истраживање (Wilson et al., 2000). Резултати показују да учесници програма основног образовања за одрасле и уједначавања дипломе (GED) рецидивирају у 41% случајева, учесници програма високог образовања 37%, осуђени који су похађали стручно усавршавање су имали стопу рецидива од 39%, учесници програма радног ангажовања 40%, а учесници мултикомпонентних програма 43%. Стопа рецидивизма код контролних група била је на нивоу од 50%. Може се закључити да су ове студије показале да учесници програма рецидивирају у мањем проценту од осталих осуђених (Wilson et al., 2000).

Већина осуђених исказује, у најмању руку, наду да, након отпуста, неће учинити ново кривично дело (Bushway, 2003). Иако се 70% осуђених након отпуста запосли, шест месеци касније само 38% задржи посао. Поред тога што стекну искуство и вештине у одређеном занимању, кроз програме радног ангажовања, осуђенима је потребна додатна помоћ како би реинтеграција кроз запослење била успешна у дужем периоду (Bushway, 2003). Да би, након отпуста, наставили са продуктивним животним стилем, 75% осуђених има потребу за неком врстом постпеналне помоћи (Omoni & Ijeh, 2009). Ову тврдњу потврђују и резултати истраживања (Duwe, 2012) Employ програма, који садржи и

елементе постпеналне помоћи, а где је утврђено да 76% бивших осуђених пронађе и задржи посао током прве године од отпуста и да је рецидивизам умањен за 32% до 55% (Duwe, 2012).

Још један од проблема јесте усклађеност са тржиштем рада, у смислу техничко-технолошког и организационог аспекта. Често се дешава да је техника производње и опрема, која се користи у затворима, застарела у односу на ону која постоји на слободном тржишту. Зато осуђени теже налазе запослење на слободи (Петровић и сар., 2017).

Аутори (Wilson et al., 2000) наводе, као један од битних фактора за ефективност радних програма, одабир осуђених за учешће. Боље резултате ће остварити они осуђени који су посвећени промени, мотивисани, имају позитивне животне ставове и повезаност са некриминалним члановима друштва. Овим карактеристикама осуђених доприносе одређене животне околности и ситуације, као што су брачни статус, деца, укљученост у верску заједницу и легално запослење пре извршења казне затвора (Wilson et al., 2000).

Да би максимизовали ефективност пеналних третмана, укључујући и радне и друге програме као њихове саставне делове, аутори Ендруз, Бонта и Хоџ (Andrews, Bonta, Hoge) су формулисали RNR модел, који се састоји из три принципа (принцип ризика, потреба и респонзивности) (Bonta & Andrews, 2007). Принцип ризика подразумева утврђивање степена ризика рецидивизма код осуђеног и утврђивање нивоа третмана који је потребно пружити. Овај принцип претпоставља да је могуће смањити вероватноћу рецидива, уколико је интензитет третмана пропорционалан степену ризика. То значи да осуђенима са високим ризиком рецидивизма треба пружити интензивнији третман (Bonta & Andrews, 2007). Принцип потреба указује на шта треба усмерити третман. То су индивидуалне карактеристике осуђених, које представљају факторе утицаја на рецидивизам. Они могу бити статични и динамични. Статични, као, на пример, криминална историја, представљају снажан предиктор криминалног понашања, али на њих не можемо утицати. С друге стране, третманом усмереним на динамичне факторе може се утицати на смањење рецидивизма. Преступници су често недовољно образовани, имају мало или нимало претходног радног искуства, немају професионалне вештине, имају историју употребе дрога и чешће пате од менталних болести. То су фактори на које треба усмерити третман (Duwe, 2017).

Принцип респонзивности подразумева повећавање шанси осуђених да остваре позитивну промену, кроз прилагођавање третмана стилу учења, мотивацији, способностима, снагама и био-социјалним карактеристикама осуђеног (Bonta & Andrews, 2007). Овакво становиште је потврђено евалуацијом (Bonta et al., 2000) третмана у канадским затворима, где су осуђени са ниским степеном ризика, уз минимални ниво третмана рецидивирали у 14,5% случајева, док су осуђени таквог ризика рецидивирали у 32,3% случајева уз примењен интензивни третман. Високоризични осуђени, уз интензиван третман су рецидивирали у 31,6% случајева, а уз минималан третман проценат је повећан на 51,1% (Bonta et al., 2000). Истраживање (Hanley, 2002), које је обухватило 1100 бивших осуђених у 14 градова (девет држава САД), је потврдило да осуђени са вишим степеном ризика рецидивирају по већој стопи од оних са нижим ризиком. Осуђени са високим ризиком су рецидивирали по стопи од 74,6%, док са ниским степеном ризика 57,8%. Може се закључити да је осуђенима са различитим степеном ризика потребан различит третман (Hanley, 2002). Иста ауторка (Hanley, 2002) наводи резултате истраживања који показују да 12% нискоризичних осуђених рецидивира уколико су подвргнути третману ниског интензитета, а тај проценат се повећава на 17% уколико су укључени у интензивне третмане. Високоризични осуђени рецидивирају у 38% случајева када добију интензиван третман, док рецидивирају у 58% случајева са третманом ниског интензитета (Andrews & Kiessling, 1980, према: Hanley, 2002).

Према ауторима (Bonta & Andrews, 2007) програми који се воде моделом RNR треба да имају одређене карактеристике у организационом смислу. Пре свега, потребно је укључити високоризичне осуђене и минимизирати одустајања од програма. Потребно је да запослено особље има и развија одговарајуће вештине, као што су поштовање, сарадња, брижан однос према осуђенима, да користе просоцијално моделирање, когнитивно реструктурирање и развијају мотивисаност осуђених. Ефекат програма је већи уколико се реализација спроводи у заједници него институционално. Уз пружање услуга осуђенима, потребан је и стални мониторинг напретка. Служба која спроводи програм, треба да одржава добре односе и сарадњу са осталим службама (Bonta & Andrews, 2007).

Критика RNR модела (Ward & Stewart, 2003, према: Looman & Abracen, 2013), се заснива на становишту да се овај модел фокусира на криминогене потребе преступника, а занемарује примарне потребе човека, које треба задовољити на друштвено-прихватљив

начин. Уместо стављања у први план фактора ризика и уклањања узрока негативног понашања, треба се фокусирати на позитивне вредности, јачање снага, вештина и способности осуђеног. Износи се и критика да је у RNR моделу приоритет дат степену ризика, док се недовољно пажње посвећује принципу респонзивности, који доприноси повећању способности учешћа у третману и мотивацији (Looman & Abracen, 2013).

Једно од образложења корисности програма радног ангажовања, у процесу рехабилитације, полази од теорије рационалног избора. Рехабилитација нуди осуђенима економски исплативу алтернативу, да зараде приход кроз легитимни рад уместо чињењем кривичних дела (Peled-Laskov et al., 2019). Програми радног ангажовања имају и позитиван ефекат на смањење рецидива (Polinsky, 2017). Њихов утицај се огледа кроз преваспитну и корективну улогу, којим се стичу навике и вештине, чинећи осуђеног способним да обезбеди егзистенцију на легалан начин у постпеналном периоду (Радоман, 2003). Утицај може постојати чак и уколико одбојност према раду одвраћа осуђене да поново почине кривично дело. С друге стране, зарада коју остварују током радног ангажовања може имати супротан ефекат на чињење нових кривичних дела и повратак у затвор (Polinsky, 2017).

Без обзира на висину стопе смањења рецидивизма, добар резултат је остварен уколико се допринесе да се одређен број осуђених, након рехабилитационог третмана, успешно реинтегрише у друштво и више не чини кривична дела. Значај радног ангажовања се не огледа само у смањењу рецидивизма, као највишем циљу. Овај сегмент третмана доприноси бољем искоришћавању слободног времена, у току извршења казне и повећању дисциплине у затвору. Упослен осуђени време проводи продуктивно и закупуљен послом имаће мање времена да долази у конфликте са другим осуђенима или особљем установе (Илић и Јованић, 2011).

Радно ангажовање се наводи као значајан фактор који утиче на ублажавање депривација, пре свега као фактор инхибиције депривације слободе. У истраживању (Петровић и Јованић, 2018) спроведеном у КПЗ Сремска Митровица, на узорку од 113 осуђених, утврђено је постојање депривације слободе код свих осуђених. На Скали депривације слободе утврђена је значајна разлика између осуђених који су радно ангажовани и оних који нису. Да би се детаљније објаснио утицај радног ангажовања на скор на Скали депривације слободе и у односу на друге факторе из затворске средине,

конструисан је регресиони модел (Петровић и Јованић, 2018). Као предиктори су, поред радног ангажовања, узети и број деце, дужина изречене казне затвора, време проведено на извршењу казне, број раније изречених затворских казни и третманска група, у коју је осуђени распоређен. Резултати показују постојање најјаче парцијалне корелације између радног ангажовања осуђених и скоро на Скали депривације слободе.

Дакле, може се закључити да, умањујући депривацију слободе, радни ангажман утиче на квалитет живота осуђених у затвору отклањајући досаду, смањујући изолацију, доприноси већем самопоуздању, изградњи, одржавању и повећању нивоа способности, вештина и радних навика осуђеног, а коначно и на успех пеналног третмана, што повећава шансе за успешну реинтеграцију (Петровић и Јованић, 2018).

Неконзистентност резултата истраживања ефективности програма радног ангажовања није довољан аргумент за одбацивање овог начина рада, у оквиру пеналне рехабилитације. Могућност позитивних финансијских ефеката на буџет затвора и, у крајњем, на државни буџет, обезбеђује подршку законодавца за развој и примену програма радног ангажовања осуђених. Остварени утицај на смањење рецидивизма и побољшање дисциплине у затвору и запошљивости, након отпуста, дају разлога за утврђивање ефективних модалитета упошљавања осуђених. Постоји потреба за развојем модела постпеналне помоћи у реализацији позитивних исхода пеналног третмана након отпуста. Та помоћ треба да буде и у форми надзора и подршке у процесу реинтеграције и у форми различитих економских мера (ослобађање од пореза, финансијске помоћи за самозапошљавање, додатних обука за тражена занимања и слично). Разлике у статусу у односу на друге грађане не треба посматрати као нарушавање принципа једнакости и равноправности грађана или принципа слободног тржишта, јер су овакви програми у функцији остварења сврхе кажњавања која је прокламована законским одредбама.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Посматрајући историјски развој извршења казне затвора, можемо уочити да је осуђенички рад био саставни део овог процеса од самог почетка. У првој фази док лишење слободе није било казна, већ смештање и чување преступника до спровођења казне и касније, када у затворима не постојали класификација ни третман осуђених у циљу

рехабилитације, већ су се затварали и изоловали од друштва у циљу ретрибуције, радно ангажовање је представљало облик економске експлоатације осуђеничке радне снаге.

Са развојем идеје рехабилитације и реинтеграције, односно мишљења да је циљ преваспитање осуђених и повратак у друштво, као личности које су постале лојални чланови друштва и који више неће кршити законске норме понашања, долази до увођења програма поступања са осуђенима, са намером остваривања овог циља. Један од кључних елемената оваквог третмана је радно ангажовање преступника. Оно мора бити смислено и прилагођено индивидуалним карактеристикама сваког осуђеног, како би допринео позитивним променама у личности и пружио алтернативу након повратка у друштво.

У савременим затворским системима, радно ангажовање је задржало економску функцију у циљу смањења трошкова, али има и социјалну и психолошку функцију, односно функцију рехабилитације. Као такво, регулисано је кроз међународне акте („Скуп минималних правила за поступање са затвореницима“ Уједињених нација, „Европска затворска правила“ Савета Европе) и национална законодавства. У другој половини XX века, све су учесталије критике система рада са осуђенима, који се заснива на идеји рехабилитације.

Због великог процента рецидивизма, јављају се мишљења да пенални третман не даје никакве резултате. Због тога долази до развоја новог теоријског оквира, познатог као „Нова пенологија“, који се заснива на процени ризика, класификацији осуђених по том основу и управљању групама осуђених, где су индивидуални аспекти третмана умањени. На тај начин се очекује смањење трошкова пеналних установа, који све више оптерећују државне буџете. Али оваква пенална пракса, довела је и до значајног повећања затворске популације, што води пренасељености затвора и потреби за изградњом нових капацитета и уласком приватног капитала у затворски систем.

Резултати неких истраживања јасно показују да радно ангажовање осуђених има позитивног утицаја, како на квалитет живота током извршења казне затвора (умањује депривације, конструктивније коришћење слободног времена, повећава дисциплину у затвору), тако и на успешност третмана, односно тиме утиче и на смањење стопе рецидивизма. Кроз програме радног ангажовања осуђени стичу, одржавају и унапређују радне навике, вештине и знања чиме добијају основу за успешну реинтеграцију кроз

запослење након отпуста, а то је претпоставка за живот на здравим основама и без чињења новог кривичног дела.

Постоје и истраживања која показују да радно ангажовање нема значајног утицаја на смањење рецидива или на успешност постпеналног запошљавања. Из овога се може констатовати да су резултати истраживања ефективности програма радног ангажовања неконзистентни. Приметно је да се наводи значај постпеналне помоћи осуђенима за смањење рецидивизма и да се недостатак овог сегмента истиче као разлог неуспеха програма радног ангажовања и целог третмана (Bohmert & Duwe, 2012; Bushway, 2003; Duwe, 2012; Omoni & Ijeh, 2009; Стевановић и сар., 2018). Као пример који оправдава овакав закључак можемо узети истраживање Minncor програма (Duwe & McNeeley, 2017) које показује да овај програм радног ангажовања нема статистички значајног утицаја на рецидивизам. Насупрот томе, истраживање Minncor програма са Employ програмом, као сегментом који обухвата и обуку и припрему учесника за проналажење посла након отпуста, као и постпенални надзор и помоћ осуђенима, показује значајно смањење рецидивизма код учесника програма (Duwe, 2012).

Одабир осуђених представља још један фактор утицаја на ефективност радних програма. Код осуђених који су мотивисани за учешће, имају позитивне животне ставове, посвећени су промени, имају очуване контакте са некриминалним члановима друштва, и такве животне околности, које ће их након отпуста одвраћати од чињења кривичних дела, може се очекивати нижа стопа рецидивизма.

Значајан број аутора истиче постојање утицаја постпеналног запошљавања на смањење стопе рецидивизма (Cronin, 2011; Duwe, 2012; Pager et al., 2009). Да би допринели запошљавању осуђених након отпуста програми радног ангажовања морају бити у складу са захтевима тржишта у смислу запошљавања у оквиру делатности које су потребне тржишту и савременог техничког и технолошког процеса. Ово захтева и већа улагања у радне програме и повезивање са приватним капиталом, који би допринео осавремењавању капацитета запошљавања осуђених. Да би оваква улагања била исплатива потребно је радити квалитетне евалуације програма како би се јасно утврдило који модалитети радног ангажовања имају ефекта на постизање коначног циља, а то је успешна реинтеграција осуђених у друштво.

Аргументи против радног ангажовања осуђених, као што су проблем нелојалне конкуренције, економско искоришћавање осуђеничке радне снаге, могу бити оспорени јасним дефинисањем правила и принципа који спречавају овакве појаве. Међународна документа која се баве овим питањем дају опште принципе радног ангажовања, а национална законодавства и сама организација запошљавања морају имати као примаран циљ рехабилитацију осуђених, а не профит послодаваца.

Када се узме у обзир све горе поменуто можемо извести неколико закључака битних за ефективност програма. Прво, постојање постпеналне помоћи као сегмента програма радног ангажовања се показало као веома битно за остваривање успешне реинтеграције осуђеног. Друго, није свеједно који осуђени се укључују у одређене програме, јер ефекат програма зависи и од карактеристика осуђеног, а не само од организације и садржаја програма. Третман треба да буде сврсисходно осмишљен, на бази индивидуалних карактеристика и да буде заиста примењиван, а не да се реализује „само на папиру“.

Треће, организационо и технички, програми радног ангажовања морају бити што приближнији условима на слободном тржишту. Кроз радно ангажовање осуђени треба да стекне, одржи и унапреди знања и вештине која ће моћи да примени након отпуста, дакле она која су потребна и примењива на тржишту. Зато је потребно да њихов рад буде организован по савременим технолошким и техничким решењима. Један од начина да се то постигне је и укључивање приватног капитала у организацију и реализацију програма али уз јасна правила и поштовање принципа који ће спречити злоупотребе и експлоатацију осуђеничке радне снаге.

ЛИТЕРАТУРА

1. Акција за људска права. (2013). *Izveštaj monitoring tima nevladinih organizacija*. HRA Montenegro. <http://media.cgo-cce.org/2015/04/cgo-cce-postovanje-ljudskih-prava-ziks.pdf>
2. Alós, R., Esteban, F., Jódar, P., & Miguélez, F. (2015). Effects of prison work programmes on the employability of ex-prisoners. *European Journal of Criminology*, 12(1), 35-50. <https://doi.org/10.1177/1477370814538776>
3. Батрићевић, А. (2019). *Друга шанса – Рад осуђеника са псима у КПЗ Сремска Митровица*. Институт за криминолошка и социолошка истраживања.

4. Београдски центар за људска права. (2010). Поступање према лицима лишеним слободе. <http://www.bgcentar.org.rs/download/postupanje%20prema%20licima%20lisenim%20slobode.pdf>
5. Bingas, D. (2011). Nova penologija i tranziciona pravda. *Nova pravna revija*, 1/2011, 41-51.
6. Bohmert, M. N., & Duwe, G. (2012). Minnesota's Affordable Homes Program Evaluating the Effects of a Prison Work Program on Recidivism, Employment and Cost Avoidance. *Criminal Justice Policy Review*, 23(3), 327-351. <https://doi.org/10.1177/0887403411411911>
7. Bonta, J., & Andrews, D., A. (2007). *Risk-Need-Responsivity Model for Offender Assessment and Rehabilitation*. User Report 2007-06. Public Safety Canada.
8. Bonta, J., Wallace-Capretta, S., & Rooney, J. (2000). A Quasi-Experimental Evaluation of an Intensive Rehabilitation Supervision Program. *Criminal Justice and Behavior* 27(3), 312-329. <https://doi.org/10.1177/0093854800027003003>
9. Bushway, S. (2003). *Reentry and Prison Work Programs*. The Urban Institute Reentry Roundtable.
10. California Prison Industry Authority. (2020). Free Venture Program. <https://jointventureprogram.calpia.ca.gov/free-venture-program/>
11. Cox, R. J. A. (2009). *An Economic Analysis of Prison Labor*. Georgia State University. https://scholarworks.gsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1001&context=econ_diss
12. Cronin, J. (2011). *The path to successful reentry: The relationship between correctional education, employment and recidivism*. University of Missouri - Institute of Public Policy.
13. Димовски, Д., и Милић, И. (2018). Радно ангажовање осуђених лица. (Историјски аспект). *Култура полиса*, 37, 263-278.
14. Драгојловић, Ј., Кушић, И., и Савић, З. (2013). Улога радне и образовне активности у функцији ресоцијализације. *Безбједност-Полиција-Грађани*, 3-4(13), 271-281.
15. Drake, E. (2007). *Does participation in Washington's work release facilities reduce recidivism*. State Institute for Public Policy.
16. Duwe, G. (2012). The benefits of keeping idle hands busy: The impact of a prisoner reentry employment program on post-release employment and offender recidivism. *Crime & Delinquency*, 16(4), 1-28. <https://doi.org/10.1177/0011128711421653>

17. Duwe, G. (2015). An Outcome Evaluation of a Prison Work Release Program: Estimating Its Effects on Recidivism, Employment, and Cost Avoidance. *Criminal Justice Policy Review*, 26(6), 531-554. <https://doi.org/10.1177/0887403414524590>
18. Duwe, G. (2017). *The Use and Impact of Correctional Programming for Inmates on Pre and Post Release Outcomes*. National Institute of Justice.
<https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/250476.pdf>
19. Duwe, G., & McNeeley, S. (2017). The Effects of Prison Labor on Institutional Misconduct, Post-Prison Employment and Recidivism. *Corrections* 5(2), 89-108.
<https://doi.org/10.1080/23774657.2017.1416317>
20. Европска затворска правила. (2006). Савет Европе. <http://www.hracion.org/wp-content/uploads/Evropska-zatvorska-pravila.pdf>
21. Penal Reform International. (2018). Global Prison Trends 2018.
https://cdn.penalreform.org/wp-content/uploads/2018/04/PRI_Global-Prison-Trends-2018_EN_WEB.pdf
22. Zavod za izvršenje krivičnih sankcija Republike Crne Gore. (2019). Godišnji izveštaj 2018.
[http://www.minsaob.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=369293&rType=2&file=Godisnji%20izvjestaj%202018%20\(1\).pdf](http://www.minsaob.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=369293&rType=2&file=Godisnji%20izvjestaj%202018%20(1).pdf)
23. Hanley, D. (2002). *Risk differentiation and intensive supervision: A meaningful union?* [doctoral dissertation, University of Cincinnati].
24. General Accounting Office. (1982). Improved Prison Work Programs Will Benefit Correctional Institutions and Inmates.
https://books.google.rs/books?id=_gosAAAIAAJ&pg=PA4&lpg=PA4&dq=Free+venture+program+prison+inmates&source=bl&ots=Rv_VMs0uRI&sig=ACfU3U3jnrWDdn9R_u6MlunMpyZeXAY3rA&hl=sr&sa=X&ved=2ahUKEwinxqng2ajqAhVGxosKHSINA78Q6AEwAnoECAgQAQ#v=onepage&q=Free%20venture%20program%20prison%20inmates&f=false
25. Илијић, Љ., Павићевић, О., и Гломазић, Х. (2016). Потребе и могућности образовања осуђеника. *Андрогошке студије*, 11/2016, 75-93. <https://doi.org/10.5937/andstud1602075I>
26. Илић, З., и Јованић, Г. (2011). *Затвор и/или слобода под надзором - Стање и перспективе третмана осуђених лица у Србији*. Универзитет у Београду - Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.

27. Јашовић, Ж. (2000). *Пенолошка андрагогија*. Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
28. Јованић, Г. (2010). Потребе за третманом и његова реализација у пенитенсијарним условима. У: В. Жунић-Павловић и М. Ковачевић-Лепојевић (Ур.), *Превенција и третман поремећаја понашања* (стр. 257-276), Универзитет у Београду – Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.
29. Јованић, Г. (2017). *Казни, затвори, запосли*. Универзитет у Београду - Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.
30. Кнежић, Б. (2011). Образовање осуђеника између права и могућности. *Зборник Института за криминолошка и социолошка истраживања*, 11(1-2), 77-90.
31. Кнежић, Б. (2011a). Несклад закона и могућности оспособљавања осуђеника. *Страни правни живот*, 3, 141-150.
32. Кнежић, Б., и Савић, М. (2013). Образовање у затвору: од права до реализације. *Андрагошке студије*, 1/2013, 99-117.
33. Кнежић, Б., и Илијић, Љ. (2016). Стручно образовање осуђеника: искушење наде. *Образовање одраслих*, 2/2016, 51-72.
34. Константиновић Вилић, С., и Костић, М. (2011). *Пенологија*. Центар за публикације Правног факултета.
35. Крстић Мистрицеловић, И., Живковић, Ј., Кнежевић Лукић, Н., Зекавица, Р., и Радовановић, Р. (2016). *Казнено-поправни заводи у Србији – пример пожаревачког казног завода 1853-1918. Књига прва*. Историјски архив Пожаревац.
36. Lamb, H. R., & Goertzel, V. (1974). Ellsworth House: A community alternative to jail. *American Journal of Psychiatry*, 131(1), 64-68. <https://doi.org/10.1176/ajp.131.1.64>
37. Leonardi, R. (2016). *Paws for Progress: The development and evaluation of the first prison based programme in the UK*. University of Stirling.
38. Leonardi, R., Buchanan-Smith, H., McIvor, G. & Vick, S. J. (2017). „You Think You’re Helping Them, But They’re Helping You Too“: Experiences of Scottish Male Young Offenders Participating in a Dog Training Program. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(8), 945. <https://doi.org/10.3390/ijerph14080945>

39. Looman, J. & Abracen, J. (2013). The Risk Need Responsivity Model of Offender Rehabilitation: Is There Really a Need For a Paradigm Shift?. *International journal of behavioral consultation and therapy*, 8 (3-4), 30-36. <https://doi.org/10.1037/h0100980>
40. Merriam, S., & Davis, K. (2019). Project Pooch. Research. <https://pooch.org/about-us#research>
41. Ministarstvo pravde Vlade Crne Gore. (2016). *Izveštaj o radu i stanju u upravnoj oblasti Ministarstva pravde, sa ocjenom stanja i rada Ministarstva i organa u sastavu za 2015. godinu*. Ministarstvo pravde Vlade Crne Gore.
42. Ministarstvo pravosuđa. (2015). *Izvešće o stanju i radu kaznionica, zatvora i odgojnih zavoda za 2014. godinu*. Ministarstvo pravosuđa.
<https://pravosudje.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Strategije,%20planovi,%20izvje%C5%A1%C4%87a/Zatvorski%20sustav/Izvjescje%20o%20stanju%20i%20radu%20kazonica%20zatvora%20i%20odgojnih%20zavoda%20za%202014%20godinu.pdf>
43. Мирковић, З. (2013). Казна лишења слободe у Србији 1804. до 1860. *Зборник радова Правног факултета*, 47(1), 155-170. <https://doi.org/10.5937/zrpfhs47-3637>
44. Moses, M., & Smith, C. (2007). Factories Behind Fences: Do Prison „Real Work“ Programs Work?. *NIJ Journal* 257, 32-35. <https://nij.ojp.gov/topics/articles/factories-behind-fences-do-prison-real-work-programs-work>
45. Национални механизам за превенцију тортуре. (2017). *Праћење спровођења препорука из извештаја НПМ о посети КПЗ Сремска Митровица 2012. г. и Препорука из извештаја о посети Европског комитета за спречавање мучења (CPT) Републици Србији 2015. г. Заштитник грађана*. <https://npm.rs/attachments/article/718/iZVESTAJ.pdf>
46. Николић, З. (1994). *Пенолошка андрагогија са методиком преваспитања*. Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
47. Новковић, М. (2018). Програм рада са осуђеним лицима базиран на њиховој интеракцији са псима. *Crimen*, 18(3), 321-336.
48. Office of Justice Assistance. (1980). *Programs Meeting Effectiveness Criteria of Section 401 (a): Justice System Improvement Act 1979*. U.S. Department of Justice.
https://books.google.rs/books?id=IB41AeE4pA8C&pg=PA73&lpg=PA73&dq=Free+venture+program+prison+inmates&source=bl&ots=TmV0KIky07&sig=ACfU3U2rjx6SxqLPQGgIS_oBOKiAm-

OROA&hl=sr&sa=X&ved=2ahUKEwinxqng2ajqAhVGxosKHSINA78Q6AEwBHoECAsQAQ#v=onepage&q=Free%20venture%20program%20prison%20inmates&f=false

49. Office of the legislative auditor. (2009). *Evaluation Report. Minncor Industries*. Program Evaluation Division.
50. Ombudsman za ljudska prava. (2009). *Specijalno izvješće o stanju ljudskih prava u ustanovama za izvršenje kaznenih sankcija u Bosni i Hercegovini*.
https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc2013020406452905cro.pdf
51. Omoni, E. G., & Ijeh, S. U. (2009). Qualitative Education for Prisoners: A Panacea to Effective Rehabilitation and Integration into the Society. *Edo Journal of Counselling*, 2(1), 28-37.
52. Pager, D., Western, B., & Sugie, N., (2009). Sequencing Disadvantage: Barriers to Employment Facing Young Black and White Men with Criminal Records. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 623(1), 195–213.
<https://doi.org/10.1177/0002716208330793>
53. Patzelt, H., Williams, T., & Shepherd, D., (2014). Overcoming the Walls That Constrain Us: The Role of Entrepreneurship Education Programs in Prison. *Academy of Management Learning & Education*, 13(4), 587-620. <https://doi.org/10.5465/AMBPP.2013.13752abstract>
54. Pelaez, V. (2008). *The prison industry in the United States: Big business or a new form of slavery?*. Global Research. <https://www.globalresearch.ca/the-prison-industry-in-the-united-states-big-business-or-a-new-form-of-slavery/8289>
55. Peled-Laskov, R., Shoham, E., & Cojocaru, L. (2019). Work-Related Intervention Programs: Desistance From Criminality and Occupational Integration Among Released Prisoners on Parole. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 63(13), 2264-2290. <https://doi.org/10.1177/0306624X19845762>
56. Петровић, В., Јованић, Г., и Луковић, М. (2017). Ефективност радних програма у затворима – пример појединих програма у САД. *Специјална едукација и рехабилитација*, 16(2), 491-516. <https://doi.org/10.5937/specedreh16-14182>
57. Петровић, В. и Јованић, Г. (2018). Утицај радног ангажовања осуђених на депривацију слободе. *Зборник Института за криминолошка и социолошка истраживања*, 18(1), 35-51.

58. Петровић, В. и Јованић, Г. (2019). Образовање осуђених као протективни фактор у редукцији рецидивизма. *Андрогошке студије*, 6/2019, 47-65.
<https://doi.org/10.5937/AndStud1901047P>
59. Ministarstvo pravde Bosne i Hercegovine. (2008). *Podrška reformi upravljanja kazneno-popravnim ustanovama u Bosni i Hercegovini - Završni izveštaj*.
http://www.mpr.gov.ba/web_dokumenti/Podrska%20reformi%20upravljanja%20u%20kp%20.pdf
60. Polinsky, M. (2017). Prison Work Programs in a Model of Deterrence. *American Law and Economics Review* 19(2), 391-422. <https://doi.org/10.3386/w23026>
61. Правилник о кућном реду казнено-поправних завода и окружних затвора, Сл. гласник РС бр. 110/14. (2014).
62. Правилник о раду осуђеног лица, Сл. гласник РС бр. 145/14. (2014).
63. Радоман, М. (2003). *Пенологија и систем извршења кривичних санкција*. Правни факултет Универзитета у Новом Саду.
64. Help – Serbia. (2020). Resocialization Programme Support Overview – Fact Sheet.
<http://www.help-serbia.org.rs/FILES/Publikacije/publikacija10.pdf>
65. Rhodes, J. (2008). Ex-offenders, social ties and the routes into employment. *Internet Journal of Criminology*, 1, 1-20.
<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download;jsessionid=2E2D06676975ADA88B1014E77F028EFF?doi=10.1.1.462.4339&rep=rep1&type=pdf>
66. Richardson-Taylor, K., & Blanchette, K. (2001). *Results of an Evaluation of the Pawsitive Directions Canine Program at Nova Institution for Women*. Correctional Service of Canada. Research Branch. https://www.csc-scc.gc.ca/research/092/r108_e.pdf
67. Silva, C. L., & Saraiva, L. A. (2016). Alienation, segregation and resocialization: Meanings of prison labor. *Revista de Administração*, 51, 366-376.
<https://doi.org/10.1016/j.rausp.2016.07.001>
68. Скуп минималних правила понашања о поступању са затвореницима. УН. (1955).
<http://www.bgcentar.org.rs/bgcentar/wp-content/uploads/2013/02/Skup-minimalnih-pravila-o-postupanju-sa-zatvorenicima.pdf>
69. Sliva, S., & Samimi, C. (2018). Social Work and Prison Labor: A Restorative Model. *Social Work*, 18(2), 153-160. <https://doi.org/10.1093/sw/swy009>

70. Smith, C., Bechtel, J., Patrick, A., & Wilson-Gentry, L. (2006). *Correctional Industries Preparing Inmates for Reentry: Recidivism and Postrelease Employment*. U.S. Department of Justice. <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/214608.pdf>
71. Social Exclusion Unit. (2002). *Reducing re-offending by ex-prisoners*. Office of the Deputy Prime Minister.
<http://www.bristol.ac.uk/poverty/downloads/keyofficialdocuments/Reducing%20Reoffending.pdf>
72. Соковић, С. (2011). Савремене глобалне тенденције у контроли криминалитета (карактеристике, перспективе и осврт на домаће прилике). *Crimen*, 11(2), 212-226.
73. South Dakota Department of Corections. (2020). *Inmate Work Program*.
<https://doc.sd.gov/adult/work/housing.aspx>
74. Стевановић, З. (2012). *Затворски системи у свету*. Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
75. Стевановић, З. (2014). *Третман осуђеника у затворском систему Србије*. Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
76. Стевановић, И., Међедовић, Ј., Петровић, Б., и Вујичић, Н. (2018). *Експертско истраживање и анализа поврата у Републици Србији*. Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
77. Таћевић, Н. (2019). Право на образовање и рад осуђеника – раскорак између потребе и могућности. *Трендови у пословању*, 19(13) 7-14. <https://doi.org/10.5937/trendpos1901007T>
78. Tilley, J. (2010). *Can In-prison Interventions Affect Post-Release Outcomes?: Evidence from Correctional Education Programs Based on an Econometric Analysis of Recidivism*. Oberlin College.
https://etd.ohiolink.edu/!etd.send_file?accession=oberlin1354550128&disposition=inline
79. Travis, J. (2005). *But They All Come Back: Facing Challenges of Prisoner Re-entry*. The Urban Institute Press.
<https://books.google.rs/books?id=fBx18HFAutkC&printsec=frontcover&hl=sr#v=onepage&q&f=false>
80. Tsai, T., & Scommegna, P. (2012). *U.S. has world's highest incarceration rate*. Population Reference Bureau. <https://www.prb.org/us-incarceration/>

81. Турковић, Е. (2014). *Рад као облик третмана у пенитенцијарним установама*. [мастер рад, Универзитет у Нишу]. <http://www.prafak.ni.ac.rs/files/master-radovi/emil-turkovic.pdf>
82. Uggen, C. (1999). Ex-Offenders and the Conformist Alternative: A Job Quality Model of Work and Crime. *Social Problems*, 46(1), 127–151. <https://doi.org/10.2307/3097165>
83. Управа за извршење кривичних санкција Министарства правде Републике Србије. (2011). *Производни програм и услуге*. <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/proizvodni-program-i-usluge/>
84. Walmsley, R. (2018). *World Prison Population List - twelfth edition*. Institute for Criminal Policy research. https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/wppl_12.pdf
85. Wilson, D., B., Gallagher, C., A., & MacKenzie, D. L. (2000). A meta-analysis of corrections-based education, vocation, and work programs for adult offenders. *Journal of Research in Crime and and Delinquency*, 37(4), 347-368. <https://doi.org/10.1177/0022427800037004001>
86. Witte, A. D. (1977). Work Release in North Carolina: A Program that Works. *Law and Contemporary Problems*, 41(1), 230-251.
87. World Prison Brief, (2020). *Highest to Lowest - Occupancy level (based on official capacity)*. https://www.prisonstudies.org/highest-to-lowest/occupancy-level?field_region_taxonomy_tid=All
88. Закон о извршавању казне затвора, Народне Новине РН бр. 98/19. (2019).
89. Закон о извршењу казни затвора, новчане казне и мјера безбједности, Сл. лист Црне Горе бр. 36/15. (2015).
90. Закон о извршењу кривичних санкција, Сл. гласник РС бр. 35/2019. (2019).
91. Закон Босне и Херцеговине о извршењу кривичних санкција, притвора и других мјера. Сл. гласник БИХ бр. 22/16. (2016).